

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI**

**GAZZÂLÎ'NİN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK
HAKÎM TİRMİZÎ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

BUKET ÇANAKÇI

BURSA 2020

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TASAVVUF BİLİM DALI

GAZZÂLÎ'NİN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK
HAKÎM TİRMİZÎ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Buket ÇANAKÇI

Danışman:

Prof. Dr. Salih ÇİFT

BURSA 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı'nda 701623016 numaralı Buket ÇANAKÇI'nın hazırladığı "Gazzâlî'nin Kaynaklarından Biri Olarak Hakîm Tirmizî" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 03/ 01/ 2020 günü 10⁰⁰-12⁰⁰ saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı / ~~başarısız~~) olduğuna (oy ~~birliği~~ / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Salih ÇİFT

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Prof. Dr. Abdullah KARTAL

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Veysel KAYA

İstanbul Üniversitesi

03/ 01/ 2020

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 03/01/2020

Tez Başlığı / Konusu: Gazzâli'nin Kaynaklarından Biri Olarak Hakîm Tirmizî

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 58 sayfalık kısmına ilişkin, 03/01/2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %15'tir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

03/01/2020

Adı Soyadı : Buket ÇANAKÇI

Öğrenci No : 701623016

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Programı : Tasavvuf

Statüsü : Yüksek Lisans

Danışman:

Prof. Dr. Salih ÇİFT

Tarih

03/ 01/2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Gazzâlî'nin Kaynaklarından Biri Olarak Hakîm Tirmizî” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

03 / 01 / 2020

Adı Soyadı : Buket ÇANAKÇI
Öğrenci No : 701623016
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tasavvuf
Statüsü : Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Buket ÇANAKÇI
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tasavvuf
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: vii + 58
Mezuniyet Tarihi	: 03 / 01 / 2020
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Salih ÇİFT

GAZZÂLÎ'NİN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK

HAKÎM TİRMİZÎ

Bu çalışmada İslâm düşünce tarihini derinden etkileyen Ebû Hâmid el-Gazzâlî'ye Hakîm et-Tirmizî'nin tesirleri incelenmiştir. Bu tesir Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin düşüncelerini ana hatlarıyla tasvir eden *İhyâu ulûmi'd-dîn* eseri kapsamında değerlendirilmiştir. Her iki müellifin düşünce sistemlerindeki benzerlikler çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Hakîm et-Tirmizî'nin pek çok eseri Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*'indeki düşüncelerine kaynak olmuştur. Çalışmada kalp, kalbin askerleri, nûr, yakîn, heva, ilim, halvet, uzlet, velayet gibi konular etrafında Hakîm et-Tirmizî'nin Gazzâlî'ye etkisi ele alınmıştır. Yeri geldikçe ilk dönem sûfilerinin Gazzâlî'nin düşünce sistemindeki etkilerine de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Hakîm et-Tirmizî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, İlk Dönem Sûfileri.

ABSTRACT

Name and Surname	: Buket ÇANAKÇI
University	: Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Department of Basic Islamic Sciences
Branch	: Mysticism
Degree Awarded	: Master
Page Number	: vii + 58
Degree Date	: 03 / 01 / 2020
Supervisor (s)	: Prof. Dr. Salih ÇİFT

al-HAKĪM al-TIRMIDHĪ AS ONE OF THE SOURCES OF al-GHAZZALĪ

In this study, Hakīm al-Tirmīdhī's influence on Abū Hāmid Al-Ghazzālī whose impact in the history of Islamic thought is indisputable has been studied. This is conducted in the scope of his work titled *Ihyā'u ulum al-dīn*. The similarities between two authors' the works are the main topic of the study. Many of Hakīm al-Tirmīdhī Works were taken as sources for many ideas in Al-Ghazzālī's *Ihyā'u ulūm al-dīn*. In the study, Hakīm al-Tirmīdhī's influence on Al-Ghazzālī is studied, regarding the topics such as heart and its *soldiers*, light, certainty, desire, knowledge, seclusion. Earlier Sufis influence on Al-Ghazzālī's thought has also been studied when necessary.

Key words: al-Ghazzālī, al-Hakīm al-Tirmidhī, Ihyā ulūm al-dīn, Early Sufism.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	ii
YEMİN METNİ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR.....	vii

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE ÇERÇEVESİ	1
II. İHYÂ ULÛMÎ'D-DÎN'İN TELİF TARİHİ VE TELİF SEBEBİ.....	2
III. İHYÂ ULÛMÎ'D-DÎN'İN MUHTEVASI VE ÜSLUBU.....	3
IV. İHYÂ ULÛMÎ'D-DÎN'İN KAYNAKLARI VEYA GAZZÂLÎ ÖNCESİ.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

HAKÎM ET-TİRMİZÎ'NİN TESİRLERİ

I. HAKÎM ET-TİRMİZÎ'NİN İLİM DÜNYASINA ETKİSİ	15
II. HAKÎM ET-TİRMİZÎ'NİN GAZZÂLÎ'YE ETKİSİ	18
A. Hakîm et-Tirmizî'nin İhyâ ulûmî'd-dîn'e Etkisi.....	20
1. Nevâdiru'l-usûl'ün İhyâ ulûmî'd-dîn Hadislerine Kaynaklığı	21

İKİNCİ BÖLÜM

İHYÂ'NİN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK HAKÎM ET-TİRMİZÎ

I. KALP	27
A. Kalp Tanımı.....	27
B. Kalbin Askerleri	28
C. Kalbin Özellikleri	31
D. Kalp-Ayna	31
II. NÛR	33
III. YAKÎN	35
IV. HEVÂ.....	37
V. İLİM.....	41
VI. HALVET / UZLET	43
VII. VELÂYET.....	47
SONUÇ.....	52
KAYNAKÇA	54

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
a.s.	Aleyhisselâm
a.yer.	Aynı yer
b.	Baskı
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed.	Editör
EKEV	Erzincan Kültür ve Eğitim Vakfı
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
M.Ü.S.B.E.	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
O.M.Ü.İ.F.D.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar arası
S.	Sayı
s.a.v.	Sallallâhu aleyhi ve selem
S.Ü.S.B.E.	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
U.Ü.İ.F.D.	Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu, Önemi ve Çerçevesi

“Gazzâlî'nin Kaynaklarından Biri Olarak Hakîm Tirmizî” başlığını taşıyan bu çalışmanın konusu İslâm düşünce tarihinin önce ve sonra olarak kendisine referansla ikiye ayrıldığı Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), tasavvuf düşünce ve pratiğini ortaya koyduğu kapsamlı bir proje kitabı olan *İhyâu ulûmi'd-dîn'in* kaynaklarından biri olarak Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) etki düzeyini belirlemektir.

Bu doğrultuda yalnızca Gazzâlî'nin düşünce sisteminin temellerini görmek değil, tasavvufa Sünnî Müslümanlar arasında saygın bir kimlik kazandıran Gazzâlî'yi daha iyi anlamaya çalışmak amaçlanmıştır. Bundan dolayı bu çalışmada Gazzâlî'yle arasında bir asrı aşkın süre olan tasavvuf teorisyenlerinden Hakîm et-Tirmizî'nin Gazzâlî'ye ve *İhyâu ulûmi'd-dîn'e* tesirleri ele alınmıştır.

Bir giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında çalışmanın ana kaynağı olan *İhyâu ulûmi'd-dîn'in* tanıtılmasına ve kaynaklarının kısaca değerlendirilmesine yer verilmiştir. Birinci bölümde Hakîm et-Tirmizî'nin İslâm düşünce tarihine ve Gazzâlî'ye etkisi değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise Gazzâlî'nin ve Hakîm et-Tirmizî'nin tasavvufî kavramlardaki benzerlikleri ele alınmıştır.

Çalışmanın daha önce bir benzeri yapılmadığı için çalışma alanında ilk olma ve ileride yapılacak akademik araştırmalara giriş mahiyetinde öncü olma özelliğini hâizdir. Bu ilk olma beraberinde bazı sıkıntılar meydana getirmiştir. Bu sıkıntıların başında vaktin kısıtlı olması gelir. Şüphesiz daha dakik ve uzun vakitte yapılacak olan sürekli ve tekrarlı okumalarla hem Gazzâlî hem de Hakîm et-Tirmizî gibi çetrefilli olan iki müellifi anlama zorluğu ortadan kalkacaktır. Vakitteki kısıtlılık konusuna tekrar vurgu yaparak çalışmada kullanılan kaynakların müelliflerin eserlerinin tamamını içermediğini beyan etmek yerinde olacaktır.

Gazzâlî'nin düşünceleri ilk ve temel kaynak olarak *İhyâu ulûmi'd-dîn'in* izinden gidilerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Gazzâlî hakkında yapılan yerli ve yabancı araştırmalardan istifade edilmiştir.

Hakîm et-Tirmizî'nin fikirleri ise *Hatmu'l-evliyâ*, *Büdüvvü şen'*, *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lübb*, *Menâzilu'l-ibâd mine'l-ibâde*, *Menâzilu'l-*

kurbe, Kitâbu edebi'n-nefs, Nevâdiru'l-usûl fî mârifeti ahbâri'r-Rasûl, el-Emsâl mine'l-Kur'ân ve's-Sünne, Riyâzetü'n-nefs kitaplarından takip edilmiştir. Bunlara ilave olarak Hakîm et-Tirmizî'ye dair yapılan muhtelif çalışmalar tezin kaynak kısmını oluşturmaktadır.

II. İhyâu ulûmi'd-dîn'in Telif Tarihi ve Telif Sebebi

İhyâu ulûmi'd-dîn, Ebû'l Abbas el-Mûrsî'nin (ö. 685/1287) İslâm'da “ilimlerin kutbu” olarak kabul ettiği İmam Gazzâlî'nin değişen dünyada “İslâm düşüncesi”ni veya “İslâmî veya sünnî dünya görüşü”nü formüle ettiği bir şaheserdir.¹ Bu şaheser müellifinin dünya meşgalelerinden ve arzularından sıyrılarak uzlet, halvet, riyâzet, mücâhede, nefis tezkiyesi ile meşgul olduğu² seyr-i sülûk döneminin ürünüdür. Genel kabule göre Gazzâlî *İhyâ*'yı inziva döneminde 1095-1105 yıllarında yazmıştır. Maurice Bouyges kitabın 488-495 (1095-1101) yılları arasında telif edildiğini söylerken,³ İngiliz şarkiyatçı Montgomery Watt Gazzâlî'nin bunalım sonrası böyle bir eseri inşa edebilmek için sükûnete ihtiyaç duyacağını ifade eder ve “stenografi kadar hızlı yazan süratli çalışan” Gazzâlî'nin eserini en az birkaç yılda tamamlamış olabileceğini iddia eder.⁴

Gazzâlî'nin sûfilerin müstağni/minimalist yaşam tarzını henüz çocukken gözlemleme imkânı bulması ve sonrasında resmî aydın sınıfına dâhil olarak devletin sunduğu müreffeh hayattan sonuna kadar istifâde eden ulemâ grubuyla temas içinde olması onda dinin zâhir ve bâtın boyutunun, fıkıh ile hikmetin yeniden formüle edilerek “İslâmî dünya anlayışı”nın yenilenmesi fikrini oluşturdu.⁵

O konuşmasındaki-yazmasındaki muharrik unsuru “kıyamet gününde ilmiyle amel etmediğinden dolayı en şiddetli azabı görecek âlimlerden uzaklaşarak ömründeki kayıpları telafi etme, kalbini ıslah, nefisini tezkiye etme, kulluk mertebesine yükselmek

¹ Bedri Gencer, “Gazzâlî'nin Vizyonu İhyâ'nın Misyonu”, İstanbul, *Dini ve Felsefi Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. 1, 2012, s. 457.

² İmam Gazzâlî, *el-Munkız Mine'd-Dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2016, s. 61.

³ Mustafa Çağrı, “İhyâu ulûmi'd-dîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, s. 10.

⁴ W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan, 1. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 167.

⁵ W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, s. 181.

için halkın teveccüh ve merâsimlerinden kaçarak ilminin mûcibiyle amel etmek isteyenleri ayıplayan kimselerin cehâleti ve bâtılda inat etmeleri” olarak gösterir.⁶

Gazzâlî gerçek ilmin ve amelin Allah için olduğunu, hak yolunun kılavuzunun peygamber varisleri olan Allah için ilim öğrenip ilmiyle amel eden hakiki âlimler olduğunu vurgular. Fakat yaşadığı devirde bu âlim türünün örneğinin de neredeyse kalmadığını âlimlerin dünya menfaatleri için iyiye kötüye iyi dediklerini belirtir. İlimin kadıların faydalandığı fetva hükümlerinden, üstünlük taslamak için yapılan cedelden, halkı oyalamak için vaazlarda söylenen seciden ibaretmiş gibi öğretildiğini ifade eder. Gazzâlî bütün bu olanlara, kötü gidişata itirazı olduğundan, dini ilimleri ihyâ etmek, mütekaddim imamların yollarını tekrar keşfetmek, Peygamberimiz (s.a.v) ve selef-i sâlihînin nezdinde faydalı olan ilimleri açıklığa kavuşturmak için kitabı yazmaya başladığını söyler.⁷

III. İhyâ ulûmi'd-dîn'in Muhtevası ve Üslubu

İhyâ'nın başında ifade edilen telif sebebi eserin muhtevasını da belirlemiştir. İnsanların dünyevileştigi İslâm'ın yalnızca kabuk-zâhir kısmının yorumlanıp özünün unutulduğuna işâret eden Gazzâlî Allah'a kulluk ve Resûl'üne itaatte hangi ilmin makbul olduğunu açıklamak maksadıyla eserine ilim bahsiyle başlar.⁸ Kitabını dört cilde (rub'a) ayırır. Birinci cilt ibâdât, ikinci cilt âdât, üçüncü cilt mühlîkât, dördüncü cilt münciyât konularını içerir. Her cilt on ana başlık altında ele alınmıştır.

Birinci cilt olan rub'ul-ibâdâtta, ilim, akâid, temizlik, namaz, zekât, oruç, hac, Kur'an okuma adabı, zikir ve dua, virdler ve gecelerin ihyâsı konuları ele alınmıştır. Bu bölümün en önemli özelliği, ibâdetlerin zâhirî usul ve erkânı hakkında bilgi verildikten sonra fıkıh kitaplarından farklı olarak bunların ihlâs ve huşû gibi müellifin “kalbin amelleri” dediği mânevî şartlarıyla ahlâkî boyutları üzerinde de durulmasıdır. Bu niteliğiyle *İhyâ* İslâm kültür tarihinde ibâdet psikolojisi bakımından özel bir yere sahiptir.⁹

⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ ulûmi'd-dîn*, thk. Ali Mustafa, Said el-Mehasini, Dimaşk: Darü'l-Fayha, 2010, C. 1, s. 117.

⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, ss. 118-119.

⁸ A.yer.

⁹ Mustafa Çağrırcı, “İhyâ ulûmi'd-dîn”, s. 10.

İkinci cilt rub'ul-âdâtta, yemek âdâbı, evlilik, iktisadî hayat, helal ve haram, insanlarla iletişim ve konuşma âdâbı, uzlet, seyahat âdâbı, semâ ve vecd, emr-i bi'l-maruf nehy-i ani'l-münker, geçim âdâbı ve peygamber ahlâkı gibi konular işlenir. Bu ciltte Gazzâlî'nin İslâmî bir aile, devlet, toplum ve iktisat düzeninin teorik temelini ortaya koymaya çalıştığı ve bunu büyük ölçüde başardığı görülmektedir. Bu modelde asıl unsurun ailevî, içtimaî, iktisadî, siyasî vb. ilişkileriyle ilgili dinî ve ahlakî bilgisi, duyarlılığı ve sorumluluk duygusu gelişmiş fertler olduğu görülür. Bu gelişmenin sağlandığı fertlerin elindeki dünya hayatının kendisi güzel olacağı gibi bu hayat âhiret mutluluğunun da hazırlayıcısı olacaktır.¹⁰

Kalbin hallerini açıklamak, nefis terbiyesi, iki şehvetin yani mide ve cinsel organ şehvetinin tehlikeleri, dilin afetleri, öfke-kin-kıskançlığın afetleri, dünyanın yerilmesi, servet ve cimriliğin yerilmesi, mevki ve rıyanın yerilmesi, kibir ve ucubun yerilmesi, gururun yerilmesi kitaplarından oluşan üçüncü cilt rub'ul-mühlikat (felakete götüren eylemler) Gazzâlî'nin bâtinî hayat ile ilgili görüşlerini içermektedir. Gazzâlî burada ahlâk ve tasavvuf literatüründen geniş ölçüde yararlanmakla birlikte son derece dirayetli psikolojik ve pedagojik tahlilleriyle seleflerini aşmıştır. Gazzâlî, kendi deyimiyle bu ahlâkî hastalıkların psikolojik ve sosyal sebeplerini ve iyileştirme yollarını gösterirken her seviyedeki okuyucusunu bir iç gözleme yöneltmekte, onu kendi ruhunu tanımaya, ahlâkî şuurunu ve iradesini harekete geçirmeye sevk etmektedir. Bu cildin mevki ve rıyanın yerilmesi bölümünde insandaki mevki tutkusunun psikolojik temelleri incelenirken ortaya konan insan tasavvuru felsefî antropoloji bakımından önemlidir. Ayrıca bu cildin sonunda gururun yerilmesi başlığı altında, dönemin İslâm toplumuyla ilgili olarak gerçekçi ve yararlı bir dindarlık eleştirisi yapılmıştır.¹¹

Dördüncü bölüm olan rub'ul-münciyât (selamete ileten eylemler) Gazzâlî'nin gerçek kurtuluş olarak gördüğü evliya ve salihlerin öğretileri ile ilgilidir. Bunun ilk menzili tevbedir. Ardından sabır-şükür, korku-ümit, fakr-zühd, tevhit-tevekkül, muhabbet-şevk-üns-rıza, niyet-sıdk-ihlas, murakabe-muhasebe, tefekkür, ölümü hatırlama gibi kurtuluşa ermede insanların hassasiyet göstermesi gereken konular gelir. Gazzâlî'nin en son tasvir ettiği ölümü anmak düşüncesi, Ömer el-Hayyâm'da (ö.

¹⁰ Mustafa Çağrı, "İhyâ ulûmi'd-dîn", s. 10.

¹¹ A.yer.

526/1132)¹² olduğu gibi bir anda yok olan bir şey değildir. Ölümü anmak Hayyam'ın aksine Gazzâlî'yi zühde ve doğruluğa, teslimiyete götürmekte ve nefsin, hayvânî hayatın kirlerinden kurtulmasını mümkün kılmaktadır.¹³

Rub'ul-mühlikat, âdât ve ibadâtta açıklanan aşamaların seyri içerisinde Gazzâlî tasavvufunda, âriflerin işrâkının ve zevkinin bir son olmadığı, tersine bunların şerîat ve tarikat arasında bir bütün olarak telakki edildiği gösterilmektedir. Bu Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) tarafından öngörülen bir tasavvufur ve bunların öğretilerinin nüfuzu *İhyâ'*'nin her yerinde açıkça görülmektedir.¹⁴

Annemarie Schimmel (ö. 2003) Gazzâlî'nin kitabı kırk bölüme ayırmasını tasavvufta sayılara atfedilen değerden yola çıkarak yorumlar. Kırk, sabrın ve mihnetin sayısıdır, sâlikin mânevî yolun başlangıcında katlanması gereken kırk günlük halvettir. Kırk sayısı çoğu zaman çokluk ifade eder, hatta sayısız anlamına gelir, bu yüzden kırk hadis ya da kırk sûfî gibi ifadeler İslâm dünyasında yaygındır. Ayrıca kitabın ortası olan yirminci bölümün İslâm'ın merkezi olan Peygamberimiz'e (s.a.v) ayrılması Gazzâlî'nin düşünme biçiminin özelliğini yansıtmaktadır.¹⁵

Gazzâlî *İhyâ'*'da İslâm'daki bilgi hiyerarşisini (ayet-hadis-selef-i sâlihîn sözü) göz önünde bulundurarak konuyu ele alır. Bir konuya tam anlamıyla vâkîf olmadan o konuyu reddetmeye veya kabul etmeye kalkışmaz. Araştırıp öğrendikten sonra eksiği varsa eleştirir. Hitap ettiği insanların seviyelerini göz önünde bulundurarak zekâ, istidat, kültür gibi bireysel farklılıklara dikkat eder, bilinenden bilinmeyene doğru ilerleyerek somuttan soyuta giderek sevdirek ve ikna ederek maksadını anlatır. Sayıları ve tasnifleri kullanarak öğretmenin kolaylığından istifâde eder.¹⁶

¹² Filozof olduğu kabul edilen Ömer Hayyâm cebir, geometri, astronomi, fizik ve tıpla ilgilenmiş, müzikle uğraşmış, ayrıca adını ölümsüzleştiren rubâîlerini kaleme almıştır. Yavuz Unat, "Ömer Hayyâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, C. 34, ss. 68-70.

¹³ Abdülhüseyn Zerrinkub, *Medreseden Kaçış İmam Gazzâlî'nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Gök, 2. b., İstanbul: Ağaç Yayınları, 2007, s. 232.

¹⁴ A.yer.

¹⁵ Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, 1. b., İstanbul: Alfa Yayınları, 2018, s. 104.

¹⁶ Ramazan Kayan, "el-Gazzâlî'nin Eserlerinde Kullandığı İlmî ve Edebî Üslup", *EKEV Akademi Dergisi*, Bahar 2014, S. 59, s. 236.

IV. İhyâ ulûmi'd-dîn'in Kaynakları veya Gazzâlî Öncesi

İhyâ farklı alanlarda kendinden önceki pek çok âlimin fikirlerini barındırır. Bu farklı alanları üç alanda birleştirmek mümkün olabilir. Gazzâlî önceki asgarî üç tarz literatürü birleştirerek *İhyâ*'sıyla yeni bir literatür meydana getirir. Bu üç tarz literatür şunlardır:

- a. Fürû-i fıkıh kitaplarının tarzı,
- b. İbn Miskeveyeh'in (ö. 421/1030) *Tehzîbu'l-ahlâk* metni gibi ahlâk ve şahsiyet gelişimi üzerine yazılmış felsefî risalelerin tarzı,
- c. Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb* adlı metni gibi sûfi el kitaplarının tarzı.¹⁷

Bahsedilen bu kaynakları değerlendirmeden önce *İhyâ*'nın ana kaynaklarının Kur'an ve hadisler olduğunu belirtmek gerekir. Gazzâlî konuların başlangıcında ilk olarak ayetlere, sonra hadislere, ardından tabiîn sözlerine yer verir. Onun kaynak sıralamasının böyle olması şer'î eksende bir tasavvuf anlatacağının göstergesidir. O ayetlerin ve hadislerin yalnızca ibâresini vermemiş, kendinden önceki literatürü de göz önünde bulundurarak işârî tefsirlerini yapmıştır.¹⁸ Belirtilmesi gereken başka bir husus da *İhyâ*'nın hadis kaynakları hususunda zayıf olduğu söylentisidir. Halbuki *İhyâ*'da yer alan hadislerle ilgili tahriç çalışmaları müellifin başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere en az yirmi hadis mecmuasından istifade ettiğini göstermektedir.¹⁹ Sözü edilen hadis kaynaklarından biri de Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) *Nevâdiru'l-usûl*'üdür.²⁰ Bu çalışma kapsamında yapılan karşılaştırmada Gazzâlî'nin *İhyâ*'da kullandığı yüz küsur civarında hadisi *Nevâdiru'l-usûl*'den aldığı görülmektedir. Onun hadis kaynaklarında Hakîm et-Tirmizî'nin eserini kullanmasından²¹ yola çıkarak hadisleri muhaddisler gibi hıfz ve rivayet maksadıyla değil, hadisleri irşad ve ahlâkî öğüt²² maksadıyla kitaplarında kullandığı rahatlıkla söylenebilir.

¹⁷ Frank Griffel, *Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, 2. b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, s. 92.

¹⁸ Murat Kayalık, *Kuşeyrî (465/1072) ve Gazzâlî'de (505/1111) İşârî Yorumun Mukayesesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, ss. 30-93.

¹⁹ Mustafa Çağrı, "İhyâ ulûmi'd-dîn", s. 10.

²⁰ Çalışmanın ikinci bölümünde bu kaynaklık değerlendirilecektir.

²¹ Sûfiler hadislere manevî ve kalbî açıdan yaklaşır. Onları canlı birer metin olarak görürler ve vurgulanması gerekenin de metnin bâtinî/mânevî izdüşümleri olduğunu düşünürler. Kullandıkları terminoloji de bu bağlam vechesinde oluşur. Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis: Hakîm et-Tirmizî Örneği*, 1. b., İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010, s. 20.

²² Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadisteki Dayanakları*, 3. b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 27.

Şimdi yukarıdaki kategorizasyon ele alınacak olursa bahsedilen ilk tarz Gazzâlî'nin çocukluğundan itibaren içinde yetiştiği fakihlerin tarzı ve yoluydu. O *İhyâ*'da İmam Hanîfe'nin (ö. 150/767), İmam Mâlik'in (ö. 179/795), İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820), İmam Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) görüşleri ağırlıklı olmak üzere fukahadan istifade eder. Özellikle *İhyâ*'nın ilk yarısında bu görülür. Fakat Gazzâlî bu kaynakları aktarmakla kalmamış, alışlagelmiş fıkıh metodundan farklı bir bakış açısı sunmuş, şeriatın zâhirî boyutunu anlatmakla birlikte bâtınî boyutunu da okuyucuya resmetmiştir. Gazzâlî'den önce sûfiler resmî aydın sınıfının mensubu olduklarında ve fıkıh ilmi gibi konularda ders verdiklerinde bile kendi sûfiliklerini ayrı bir bölmede korumuş görünüyorlar. Kuşeyrî Şâfiî mezhebine mensup bir fakih olduğu halde *er-Risale*'de *İhyâ*'nın sadece ikinci yarısının planını korur ve ilk yarısındaki meselelerin tartışmasına yer vermez. Ebû Tâlib el-Mekkî gibi Gazzâlî'nin fıkıh konularında, şeriatın ayrıntılarıyla sûfilerin ferasetlerini birleştirmesi, onun dikkat çeken bir özelliğidir.²³

İkinci tarz aslında Gazzâlî'nin sürekli eleştirdiği hatta tekfir ettiği felsefecilerin literatürüdür. Gazzâlî isimlerini zikretmemekle birlikte İhvan-ı Safa Risalelerinden, Ebû Hayyan et-Tevhidî (ö. 414/1023),²⁴ Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ (ö. 428/1037),²⁵ İbn Miskeveyh gibi filozofların eserlerinden de yararlanır.²⁶ Bunun sebebi Gazzâlî'nin felsefeyi çok iyi bilmesi olmakla birlikte seleflerinin yolundan gitmeyi amaçlaması da

²³ W. Montgomery Watt, *Müslüman Aydın*, s. 179.

²⁴ Tevhidî'nin felsefeden sonra en çok ilgi duyduğu alan tasavvuf olmuştur. Hayatı boyunca mutasavvıf dostlar edinmiş, onlarla birlikte hacca gitmiş, kendisi de sûfi kıyafetiyle dolaşmıştır. Fakat onun sûfliğinin bir yaşama tarzı olmaktan öte bir anlam taşıdığı söylenemez. Olgunluk döneminin ürünü olan, *el-İşârâtü'l-ilâhiyye* adlı eseri samimi niyaz ve içten yakarışların en güzel örneğini teşkil eder. Mahmut Kaya, "Ebû Hayyân et-Tevhidî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 156.

²⁵ Gazzâlî Fârâbî ve İbn Sînâ'nın görüşlerini inceleyerek *Makâsıdü'l-felâsife*'sini, ardından bunların fikirlerini çürütmek için *Tehâfütü'l-felâsife*'yi kaleme almıştır. Bahsi geçen kitaplarında Gazzâlî, Aristo felsefesinin İbn Sînâ tarafından sistemleştirilip bölümlenmiş olan ana disiplinlerini birer birer ele alarak değerlendirmiş ve bunların İslâm dini ve düşüncesi bakımından konumunu belirlemeye çalışmıştır. Ancak Gazzâlî, İbn Sînâ'nın görüşlerini çürütmeyi amaçlarken onun etkisi altında kalmış, eleştirdiği konuların dışındaki görüşlerinin bir kısmını benimsemekten kurtulamamıştır. Gazzâlî'nin *Makâsıdü'l-felâsife*'si, İbn Sînâ'nın *Dânişnâme-i 'Alâ'î* adlı eserinin kısa bazı açıklamalar yapılmış Arapça çevirisi gibidir. Gazzâlî, *Mi'yârü'l-ilm*'de de isim vermeden *en-Necât*'tan büyük çapta alıntılar yapmıştır. Yine bu kitabın mantıkla ilgili tanımlar bahsi, küçük yer değiştirmelerle İbn Sînâ'nın *Risâle fi'l-hudûd* adlı eserinden alınmıştır. Gazzâlî'nin *Mizânü'l-amel*'inin ahlâkî erdemlerden bahseden uzun bir bölümü de yine bazı paragrafların yer değiştirmesiyle İbn Sînâ'nın *el-Ahlâk* risâlesinden aktarılmıştır. Bu bölüm özet halinde *İhyâ*'da da yer almaktadır. Aynı şekilde Gazzâlî'ye aidiyeti tartışılan *Me'âricü'l-kuds*'te İbn Sînâ'nın nefisle ilgili görüşleri büyük ölçüde ictibas edilmiştir. Fakat Gazzâlî bu alıntıları yaparken ne İbn Sînâ'nın adından söz etmekte ne de alınan eseri bildirmektedir. Bekir Karlığa, "İbn Sînâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 20, s. 346.

²⁶ Mustafa Çağrıç, "İhyâ ulûmi'd-dîn", s. 10.

olabilir. Nitekim sûfiler çok erken tarihlerden itibaren özellikle ahlâk bahislerinde felsefî bir dil kullanmışlardır. Mesela Gazzâlî'nin en çok alıntı yaptığı Ebû Tâlib el-Mekkî az yemeyi anlatırken tabâbet alanında şöhret yapmış eski hükemâdan Aristoteles'e kadar pek çok kişiye-filozofa atıflar yapar.²⁷ Ayrıca İbn Miskeveyh, İbn Sînâ, Râgıb el-İsfahânî (ö. V/XI yüzyılın ilk çeyreği) gibi şahıslar ahlâk felsefesine dair eserler telif etmelerine rağmen bu ilim her tabakaya yayılmamış herkesin ruhuna işlememiştir. Şiblî Nûmânî (ö. 1914) bunun sebebini "felsefî yolda yazılan eserlerin bir taraftan anlatım tarzı açısından herkesin rahatça anlama düzeyinin üstünde olmasına, diğer taraftan dînî bir çeşni taşımamalarından dolayı halk nazarında kusurlu görülmesine" bağlar.²⁸ Gazzâlî dînî ve felsefî kaynakları birleştirerek oluşturduğu *İhyâ*'da bu tür kusurlardan uzak kalır. Bu sebeple *İhyâ* hem dînî tavsiyeleri önceleyen halkın hem de felsefî üslubu seven aydın kesimin zevk alarak okuyacağı bir eserdir.

Gazzâlî *İhyâ*'da felsefî kaynakların olmasını eleştirenlere şu şekilde cevap verir:

"Kafaları ilimlerde derinleşmeye yatkın olmayan ve anlayışları mezheplerin inceliklerine nüfuz etmekten uzak bazı kimseler dînî ilimlerin sırlarına dâir tasnif etmiş olduğumuz bazı eserlerimizdeki çeşitli sözlere itiraz ettiler ve bir kısmı kendi düşüncemizin ürünü olmasına rağmen bu sözlerin kadim filozoflardan alınmış olduğunu iddia ettiler. Bir toynağın diğer toynaktan çıkan izin üzerine düşmesi uzak bir ihtimal değildir. Bunlardan bazıları zaten din kitaplarında mevcuttur ve çoğunun kastettiği mânâ tasavvuf kitaplarında da bulunmaktadır. Buna rağmen bunların sadece filozofların kitaplarında bulunduğunu farz etsek bile eğer bu sözler akla uygun olup burhanla desteklenmiş iseler ve Kitap ve Sünnet'e muhalif şeyler içermiyorlarsa bu durumda onlardan vazgeçip terk etmek niye gerekli olsun?"²⁹

Gazzâlî'nin ifadelerinden de anlaşıldığı gibi o felsefeyi kadîm miras olarak görür, her bilginin kaynağında olduğu gibi felsefenin kaynağı da vahiydir. Şayet bilgi insan elinde ifsat olmamış ise Kitap ve Sünnet'e uyan her görüş, her bilgi dînî ilimlerde

²⁷ Ekrem Demirli, "Gazzâlî ve Tasavvuf", *Gazzâlî Konuşmaları*, ed. Cüneyt Kaya, 3. b., İstanbul: Küre Yayınları, 2017, s. 291.

²⁸ Şiblî Nûmânî, *Gazzâlî*, çev. Yusuf Karaca, 2. b., İstanbul: Kayihan Yayınları, 2012, s. 83.

²⁹ İmam Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Bursa Akademi, 2016, ss. 35-37; Kenneth Garden, "Zirveden İniş: Gazzâlî'nin Otobiyografik Eserleri ve Yazıldıkları Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme", çev. Abdullah Özkan, Ankara, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 35, 2015, ss. 193-194.

derinleşmiş kişiler tarafından kullanılabilir. Gazzâlî de bütün bu sebeplerden dolayı *İhyâ*'da felsefî kaynakları kullanmakta bir sakınca görmemiştir.

Üçüncü tarz kaynak sûfî el kitaplarıdır, *İhyâ*'nın da ana kaynaklarıdır. Gazzâlî *el-Munkız*'da *İhyâ*'yı yazmadan önce diğer sûfilerin kitaplarını okuduğunu ifade eder. Bunlar Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb'u*, Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) eserleri, Cüneyd el-Bağdâdî (ö. 297/909), Şiblî (ö. 334/949), Ebû Yezîd el-Bistâmî (ö. 234/848) ve diğer şeyhlerin sözleridir.³⁰ Ayrıca Gazzâlî *el-Munkız*'da belirtmese de *İhyâ*'da Hakîm et-Tirmizî, Râgıb el-İsfahânî, Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988), Ali b. Osman el-Hücvîrî (ö. 465/1072), Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi sûfî büyüklerinin kitaplarından da istifade etmiştir. Sözü edilen sûfilerden Gazzâlî'ye tesir edenlerden bir kaçını değerlendirmek gerekirse:

Gazzâlî'nin *el-Munkız*'da adını verdiği gibi *İhyâ*'da da ismini vermekten çekinmediği sûfilerden biri Muhâsibî'dir. Gazzâlî Muhâsibî'nin ismini söylemekle kalmayıp ondan sitayişle bahseder. Muhâsibî muâmele ilminde ümmetin en büyük âlimidir, ibadetlerin derinliklerini, amellerin âfetlerini, nefsin ayıplarını araştıran âlimlerin hepsinden daha ilerdedir,³¹ zühd ve takva sahibidir, dindeki çalışma ve gayreti büyüktür.³² Gazzâlî Muhâsibî'nin fikirlerinden istifade ederken her defasında ismini vermez. Bundan dolayı Gazzâlî'nin orijinal düşüncesi sanılan pek çok şey aslında Muhâsibî'ye aittir.³³

Gazzâlî *İhyâ*'da kalbin amelleri, kalbin hastalıkları ve tedavi çareleri, günah çeşitleri, riya, ucûb, gıpta, haset, cimrilik, dilin afetleri ve kötülüğe meyli, mal sevgisi, fakrın üstünlüğü, gurur, tevbe, Allah'a bağlılık ve O'na güvenme, reca, havf, ibadetteki hal ve kalp huzuru, ârif, mârifet, aşk, yoldaşlık, ünsiyet, huzur, gaybet gibi başlıca konularda Muhâsibî'den istifade etmiştir.³⁴ Gazzâlî selefının öğretilerini kullanmakla birlikte düşüncelerini geliştirerek bir üst safaya taşımıştır. Buna bir örnek verilecek olursa Gazzâlî kalbe gelen vesveselerin zikir anında kesilip kesilmeyeceği hususunda görüşleri aktarır. Muhâsibî'nin de görüşünü aktardıktan sonra bu görüşün-görüşlerin vesveseyi

³⁰ İmam Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâl*, s. 55.

³¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 381.

³² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 263.

³³ Margaret Smith, "Gazzâlî'nin Öncüsü el-Muhâsibî", çev. Mesut Okumuş, Ankara, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 9, 2002, s. 417.

³⁴ A.yer.

ihata edemeyeceğini söyler. Ardından vesveseleri sınıflandırarak vesveseyi selefinden daha geniş ve derin olarak ele alır.³⁵

Gazzâlî'nin *İhyâ*'da ziyadesiyle istifade ettiği diğer sûfî Ebû Tâlib el-Mekkî'dir. Gazzâlî *Kûtu'l-kulûb*'dan malzeme ve muhteva olarak faydalanmıştır. *İhyâ'nın* 'kitab' başlıkları *Kût*'un 'fasl' başlıklarının genişletilmiş halidir. Aradaki fark Gazzâlî'nin kitaplarını alt başlıklar halinde bablara ve bölümlere ayırmasıdır. Gazzâlî ibâdât, âdâbu'l-ekl, âdâbu'n-nikâh, hukûku'l-uhuvveti ve's-suhbe, âdâbu'l-kesb ve'l-meâş, makamât konularında Mekkî'yi takip etmiştir. Çoğu yerde kendisinden sayfalarca nakiller yapmıştır. Özellikle zühd ve tevekkül konuları incelendiğinde bu durum açıkça görülür.³⁶ *Kûtu'l-kulûb* Gazzâlî'nin *İhyâ*'da nakletmiş olduğu pek çok hadis, haber ve âsârın da kaynağı olmuştur. *İhyâ'daki* hadis, haber ve âsârın yarısından fazlası (% 61) *Kûtu'l-kulûb'dan* alınmıştır.³⁷ Gazzâlî Mekkî'den istifade etmekle birlikte yeri gelmiş Mekkî'yi yetersiz bulmuş yeri gelmiş eleştirmiştir. Mesela Mekkî büyük günahları on yedi olarak tespit eder. Gazzâlî bu sayının, Mekkî'nin takribi olduğunu ve sadra şifa olamayacağını söyler, ardından büyük günahları açıklar.³⁸ Bazı hususlarda da Gazzâlî selefini tenkit eder. Mekkî'nin "*Azalarla amel etmek imandandır ve iman ancak amel ile tamamlanır*" diyerek ameli imandan bir cüz olarak kabul etmesini eleştirmiştir.³⁹

Gazzâlî'nin kitaplarında Kuşeyrî'den de faydalandığı görülmektedir. Bu faydalanma üç yoldan olmuştur. İlk olarak Gazzâlî'nin Kuşeyrî'nin *Risâle*'sini ve diğer kitaplarını okuyarak, onun görüşlerini öğrendiği söylenebilir. Bundan daha önemlisi Kuşeyrî'nin müritlerinden olan Ebû Ali Farmedî'nin (ö. 477/1084) Gazzâlî'nin şeyhi olduğuna dair rivayetler vardır. Onun için Kuşeyrî Farmedî vasıtasıyla Gazzâlî'nin de şeyhidir. Gerek kitapları, gerekse müridi Farmedî vasıtasıyla Kuşeyrî Gazzâlî'nin *İhyâ*'sına kaynaklık etmiştir denilebilir.⁴⁰ Gazzâlî'nin Kuşeyrî'den etkilendiği diğer bir kanal ise hocası

³⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 585-588.

³⁶ Bilal Saklan, "İhyâ ulûmi'd-dîn'in Temel Kaynaklarından Kûtu'l-kulûb", Ankara, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 8, 2001, ss. 58-59.

³⁷ A.g.m., s. 60.

³⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, s. 38.

³⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 381.

⁴⁰ Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî'nin Hayatı ve Risâlesi", Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz. Süleyman Uludağ, 8. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016, s. 50.

Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî'dir. Cüveynî'nin de geniş ölçüde Kuşeyrî'den etkilendiği ve bu etkiyi öğrencilerine yansıttığı ifade edilebilir.⁴¹

Diğer bir kaynak Gazzâlî'nin adeta başucu kitabı olan *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*'dır. Râgıb el-İsfahânî'nin bu kitabını Gazzâlî'nin eşsiz değerinde bulduğunu ve beğendiğini aktaran rivayetler mevcuttur. Gazzâlî'nin *ez-Zerî'a*'ya olan ilgisinin sebebi muhtemelen kitabın ele aldığı toplumsal ahlâk konusundan ve Râgıb el-İsfahânî'nin bu konuya getirdiği yeni açılımlardan kaynaklanmaktadır.⁴² Gazzâlî'nin özellikle kalp, akıl, nefis, bilgi gibi konularda bu kitaptan alıntılar yaptığı, hatta kelimeleri bile değiştirme gereği duymadan birebir nakillerde bulunduğu görülmektedir. Fakat Gazzâlî İsfahânî'nin adını *İhyâ*'da pek anmamıştır tıpkı Hakîm et-Tirmizî'yi anmadığı gibi. Hem kitabını beğenip yanında taşıması hem de isminden bahsetmemesi Gazzâlî'nin *İhyâ*'da takındığı genel tavrı yansıtmaktadır. *İhyâ* tepki çeken-çekebilecek olan her isim veya düşünceden uzak tutularak inşâ edilmiştir. Nitekim İsfahânî de Şîî ve Mutezîli olma iddiasına maruz kalmıştır. İsfahânî'nin Ehli Beyt'e olan aşırı sevgisi ve Şîîlikle tanınan İsfahan'a mensup olması Şîî olması için yeterli neden olarak görülmüştür. Akla yaptığı vurgu da onun Mutezîli safında gösterilmesine sebep olmuştur.⁴³ Gazzâlî muhtemelen bunları bildiğinden selefinin görüşlerini aktarıp adını anmamayı yeğlemiştir denilebilir.

Gazzâlî'nin, Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî (ö. 380/990), Ali b. Osman el-Hücvîrî, Ebû Nasr es-Serrâc gibi sûfî büyüklerinden de istifade ettiği bilinmektedir. Gazzâlî *İhyâ*'nın semâ ve vecd bahsini yazarken Serrâc'ın *el-Lüma*'sına atıflarda bulunur.⁴⁴

Gazzâlî'nin *İhyâ*'da bilgilerini tevarüs ettiği diğer bir sûfî Hakîm et-Tirmizî'dir. Gazzâlî'nin Tirmizî'nin pek çok eserini okuduğu, düşüncelerini benimsediği, eserlerini kaynak olarak kullandığı söylenebilir. Fakat bu kaynaklık Hâris el-Muhâsibî, Ebû Tâlib el-Mekkî boyutunda değildir. Bu boyut isim zikretme hususuna göz atıldığında bile netleşebilir. Gazzâlî, tespit edilebildiği kadarıyla Tirmizî'nin adını *İhyâ*'da murakabe

⁴¹ A.g.e., s. 46.

⁴² Râgıb el-İsfahânî, , *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, çev. Muharrem Tan, 3. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2015, s. 47; Alexander Key, "al-Raghib al-Isfahani", *Essays in Arabic Literary Biography I*, ed. Mary St. Germain, Terri de Young. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011, ss. 301-302.

⁴³ A.g.e., ss. 34-39.

⁴⁴ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2012, s. LIII.

konusunda bir defaya mahsus anar.⁴⁵ Onun bu ismi anmama tavrı maksatlardır. Yukarıda da ifade edildiği gibi *İhyâ*'nın misyonu Sünnî İslâm Tasavvufu'nu tesis etmektir. Tirmizî ise görüşleriyle ulemâyı ve ılımlı sûfilere rahatsız etmiş⁴⁶ olan bir istisnadır. Özellikle bid'atçılık suçlamasına maruz kalması ve siyasî yönetim tarafından sürgün edilmesi, Şîî ve Hermetik felsefenin etkisinde kaldığı söylentisi muhtemelen Gazzâlî'nin bilgisi dâhilindeydi. Gazzâlî referanslarının şâibeden uzak olmasını istediğinden bilinçli olarak Tirmizî adını kullanmamıştır denilebilir.

Her ne kadar Gazzâlî Tirmizî'nin adını itinayla anmamaya çalışsada onun fikirlerinin cazibesinden *İhyâ*'da da uzak kalamamıştır. Fakat *İhyâ*'da gösterdiği yakınlığın da Gazzâlî'nin diğer eserlerindeki yakınlık kadar olmadığını belirtmek gerekir. Gazzâlî *İhyâ*'da Tirmizî'nin çok farklı olmayan düşüncelerini almış ve genellikle onları geliştirip değiştirerek bir üst seviyeye taşımıştır. Gazzâlî'nin *İhyâ*'da başta kalp ve kalbin askerleri olmak üzere akıl, hevâ, yakîn, nûr, kurb, gurur, halvet, uzlet, ilim, keşf, ilham, zâhir, bâtın, abdal, umena gibi konularda selefenden etkilendiği görülür.

Özellikle Tirmizî'nin *Hatmu'l-evliyâ*, *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lübb*, *Kitâbu'l-ekyâs ve'l-muğterrîn*, *Menâzilu'l-ibâd mine'l-ibâde*, *Menâzilu'l-kurbe*, *Kitâbu edebi'n-nefs*, *Kitâbu gavru'l-umûr*, *Nevâdiru'l-usûl fi mârifeti ahbâri'r-Rasûl*, *el-Emsâl mine'l-Kur'ân ve's-Sünne*, *Riyâzetü'n-nefs* kitaplarından Gazzâlî'nin istifade ettiği farkedilir.

Fakat bu istifade kimi zaman temkinli bir istifadedir. Buna Gazzâlî'nin nûr konusundaki tavrı örnek olarak zikredilebilir. Gazzâlî *Mişkâtu'l-Envâr*'da Tirmizî'den alıntı yapma ve nûru açıklama hususunda daha rahatken *İhyâ*'da bu tavır değişir. Gazzâlî Nûr suresi 35. ayetten bahseder fakat asla işârî yorumuna girmez çünkü bu konu Şîa'dan izler taşıma tehlikesini barındırır.

⁴⁵ Muhammed b. Ali et-Tirmizî şöyle demiştir: “Murâkabeni nazarından gaip olamadığım bir zat için yap. Şükrünü öyle bir zat için yap ki O'nun nimetleri senden kesilmez. İbadetini öyle bir zat için yap ki O'na daima muhtaçsın. Eğilmeni öyle bir zata karşı yap ki O'nun mülkünden ve saltanatından dışarı çıkamazsın.” İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 6, s. 204.

⁴⁶ Salih Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 1. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2008, s. 98.

Gazzâlî selefinden istifade ettiği konuların çoğunda ise selefini aşmıştır. Bunun en bariz örneği kalbin askerleri ve hevâ mevzusudur. O bu konularda yalnızca Tirmizî'yi aşmakla kalmamış kendinden önceki bütün sũfileri çok gerilerde bırakmıştır.

Gazzâlî'nin *İhyâ*'da kullandığı kaynakların genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa bu hususta Gazzâlî'nin kendi sözleri yeterli olabilir. Gazzâlî kendinden önceki literatürü kullanırken nasıl bir yol izlediğini şu şekilde açıklar:

- “a) Önceden yazılmış eserlerde kısa ve kapalı geçen ifadeler açıkça ve genişçe yazılmıştır,
- b) Darma dağınık konular sıraya konulmuştur,
- c) Lüzumsuz uzunluktaki meseleler kısaltılmıştır,
- d) Fazlaca tekrar edilmiş bahislerin fazlalığı atılmıştır,
- e) Daha önceki eserlerde hiç ele alınmayan çok derin, ince ve zor meseleler hal ve izah edilmiştir.”⁴⁷

⁴⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 121.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAKÎM ET-TİRMİZÎ'NİN TESİRLERİ

I. Hakîm et-Tirmizî'nin İlim Dünyasına Etkisi

Hakîm et-Tirmizî'nin farklı kaynaklardan beslenerek kaleme aldığı eserleri, başta Gazzâlî ve İbn Arabî olmak üzere görüşleri büyük yankı uyandıran pek çok âlimi etkilemiştir. Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Ali b. Osman el-Hücvîrî, Ferîdüddin Attâr (ö. 618/1221), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, Ebû Nasr es-Serrâc, Şehâbeddin es-Sühreverdi (ö. 632/1234), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Zehebî (ö. 748/1374), Tâcüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Abdülvehhâb eş-Şârânî (ö. 973/1565), Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389), Ziyâeddin Muhammed b. Ammâr el-Bitlisî (ö. 651/1253), Ebü'l-Hasen eş-Şâzelî (ö. 656/1258), Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Mürsî, İbrâhim b. Abdülazîz ed-Desûkî (ö. 676/1277), İbn Atâullah el-İskenderî (ö. 709/1309), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 671/1273) ve daha pek çok âlim eserlerinde Hakîm et-Tirmizî'den bahsetmiş veya ondan etkilenmiştir.⁴⁸ Adı geçen âlimlere bakıldığında Tirmizî'nin etkisinin çok çeşitli alanlarda olduğu görülür. Tasavvuf tarihi açısından bu etki değerlendirildiğinde Tirmizî'nin yalnızca Sünnî ve felsefî tasavvufu değil, tarikatları da etkilediği fark edilir. Burada adı geçen âlimlere Tirmizî'nin etkisi kısaca verildikten sonra Gazzâlî'ye etkisi aktarılacaktır.

Bu etkiden bahsetmeden önce belirtilmesi gereken bir konu bahsi geçen âlimlerin Tirmizî hususunda takındıkları tavidir. Tirmizî'den haberdar olup onun eserlerini okuyan âlimler/ilmî çevre üç grupta ele alınabilir. İlki Tirmizî'nin ismini eserlerinde zikreden yeri geldikçe görüşlerini benimseyip takdir edenlerdir ki Hücvîrî ve İbn Arabî buna örnektir. İkinci grup İbn Teymiyye'nin başı çektiği Tirmizî'nin görüşlerine muhalif olanlardır. Üçüncü grupta yer alanlar suskun kalanları teşkil eder. Bunlar Tirmizî hakkında olumlu olumsuz görüş beyan etmeyen, Tirmizî'nin adını kitaplarında vermeyen, fakat görüşlerini kullananlardır, Kuşeyrî ve Gazzâlî bu tavrın sahipleridir.⁴⁹

⁴⁸ Salih Çift, *a.g.e.*, ss. 11-20; Abdülfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", s. 198; Halid Zehrî, "Mukaddime", *Kitâbu isbâti'l-ilel*, thk. Halid Zehrî, 2. b., Rabat: Camiatu Muhammed el-Hamis, 1970, s.27; İbrahim el-Cüyûşî, "Mukaddime", *el-Mesâ'ilu'l-meknûne*, nşr. İbrahim el-Cüyûşî, 1. b., Kahire, 1980, ss. 30-31, Abdurrahim es-Sâyih, "Mukaddime", *Gavru'l-umûr*, thk. Abdurrahim es-Sâyih, Kahire: Mektebetü'l-segafeti'd-diniyye, 2001, ss 22-25; Ali Muhammed el-Becâvî, "Mukaddime", *el-Emsâl mine'l-Kur'ân ve's-Sünne*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, ss. 3-4.

⁴⁹ Salih Çift, *a.g.e.*, ss. 18-19.

Şimdi bu gruplarda yer alan isimlerden tabakat sahibi olanları değerlendirmek gerekirse ilk isim Tirmizî'den yaklaşık yüzyıl sonra kalame alınan *Tabakât*'ın sahibi Ebû Abdurrahman es-Sülemî'dir. O kitabında Tirmizî'den “Horasan şeyhlerinin büyükleri” olarak bahsetmiş, Tirmizî'nin düşünce sistemindeki ana konuları sınırlı sayıda fakat veciz bir şekilde nakletmiştir. Bu nakiller Sülemî'nin Tirmizî'yi çok iyi bildiğinin göstergesidir.⁵⁰ Sülemî'den sonra *Hilyetü'l-evliyâ*'yı yazan Ebû Nu'aym el-İsfahânî *Tabakât*'ta geçenleri tekrar etmiştir. Ebû Nu'aym Sülemî'den farklı olarak Tirmizî'nin üzerinde önemle durduğu kalp, nefis ve bunlarla bağlantılı düşüncelerini kitabında rivayet etmiştir.⁵¹

Kuşeyrî *er-Risâle*'de Tirmizî'nin hayatına oldukça az yer verir. Görüşlerini naklettiği yerlerde de adını anmamaya özen gösterir. Fakat Tirmizî'nin görüşlerini yeri gelir aynen aktarır. Örneğin nefis ile mücâhede, uzlet âdâbı, muhabbet, ahlâk, yakîn, fütüvvet, keramet gibi konularda Kuşeyrî zaman zaman Tirmizî'nin fikirlerini benimser. Onun Tirmizî'nin görüşlerini aktarıp adını anmaması tasavvufu şeriata yaklaştırma çabasının bir neticesi olarak değerlendirilebilir.⁵²

Hakîm et-Tirmizî'den etkilenen ve bu etkiyi âşikar eden, görüşlerine en fazla yer veren yegâne tabakat müellifi Hücvîrî'dir. O Tirmizî'den övgüyle bahseder: “*Muhammed b. Ali ilmin fenlerinde kâmil ve imamdı. Saygı duyulan azametli şeyhlerdendi. Meşhur kerametleri, çok sayıda ve güzel eserleri vardır. Nazarımda o gayet muazzam bir zattır. Zira gönlüm onun avı olmuştur. Muhammed Tirmizî bir dürr-i yetimdir, eşi menendi yoktur, bütün âlemde onun bir misli mevcut değildir.*”⁵³ Hücvîrî övgü dolu sözlerle andığı Tirmizî'nin velâyet görüşüne kitabında geniş yer ayırır. Ayrıca *Keşfu'l-mahcûb* incelendiğinde Tirmizî'nin fikriyatının tesirleri görülecektir. Örneğin hevâ konusunda Hücvîrî selefini kelime kelime takip eder.⁵⁴

Tirmizî'den etkilenen diğer bir isim *Tezkiretü'l-evliyâ* sahibi Ferîdüddin Attar'dır. Attar da Hücvîrî gibi eserinde Tirmizî'den sitayişle bahseder. Onun eserini diğer klasiklerden ayıran özellik *Hatmu'l-evliyâ*'dan eserin adını vererek nakiller yapmasıdır.⁵⁵ İbnü'l-Cevzî de *Sıfatü's-safve*'de Tirmizî'den bahseder, fakat verdiği

⁵⁰ Salih Çift, *a.g.e.*, s.12.

⁵¹ Salih Çift, *a.g.e.*, a.yer.

⁵² Salih Çift, *a.g.e.*, s. 14.

⁵³ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 205.

⁵⁴ Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 270.

⁵⁵ Salih Çift, *a.g.e.*, s. 15.

bilgiler öncekilerden farklı değildir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî *Telbîsu İblîs'de* Tirmizî'nin adını vererek nakillerde bulunur.⁵⁶

Hakîm et-Tirmizî'nin tesirleri tasavvuf klasikleri olarak bilinen kitaplarda da görülür. Kelâbâzî'nin *Ta'arruf'u* bunlardan biridir. Kelâbâzî Tirmizî'nin adını sadece muamele ilmine dair eser yazan sûfiler arasında zikreder. Onu tasavvufun büyüklerinden ve meşhurlarından sayar. Faziletinin herkesçe bilindiğinden bahseder. Ayrıca Tirmizî için bilgilerinin kesbî olması yanında vehbî de olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.⁵⁷ Kelâbâzî Tirmizî'den kitabında istifade eder. Örneğin Tirmizî'nin eserlerinde çok sık kullandığı 'Hârise Hadisi'ni *Ta'arruf'ta* kullanır ve bu hadise yaptığı yakîn yorumunda Kelâbâzî Tirmizî'nin yorumuna benzer ifadeler kullanır.⁵⁸

Tirmizî'nin izlerine rastlanılan bir diğer klasik Lüm'a'dır. Ebû Nasr es-Serrâc kitabında Tirmizî'nin adını anmama konusunda titizlik gösterir. Fakat Tirmizî'nin etkisinden uzak kalmaz. Özellikle velâyet, velî-nebî ilişkisi, nûr konusu, kerâmet gibi konularda Serrâc'ın Tirmizî'nin tesirinde kaldığı görülür.⁵⁹

Serrâc'a benzer tavır sergileyen, Tirmizî'den etkilenen bir diğer isim *Avârifü'l-me'ârif* yazarı Şehâbeddin es-Sühreverdî'dir. Sühreverdî Tirmizî'nin düşüncelerinden etkilenmiş hatta bazı konularda Tirmizî'den birebir aktarımlarda bulunmuştur. Akıl konusu bunun en canlı örneğidir.⁶⁰

Tirmizî'den etkilenen diğer bir isim İbn Teymiyye'nin öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye'dir (ö. 751/1350). İbn Kayyim *Kitâbü'r-Rûh'da* Tirmizî'nin *Kitâbu'l-fürûk ve menu't-terâdüf* ve *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lübb'deki* fikirlerini takip eder. Özellikle nefis ve nefsin kısımları konusunda Tirmizî'nin fikirlerini benimser. Nezaket ve dalkavukluk gibi konularda Tirmizî'den aynen aktarımlar yaptığı görülür.⁶¹

Tirmizî'nin etkisinin fark edildiği alanlardan biri de tefsirdir. Ünlü müfessir Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî *el-Câmi'li-ahkâmi'l-Kur'ân'da* ayetlerin tefsirinde

⁵⁶ A.yer.

⁵⁷ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, 4. b., İstanbul: Dergah Yayınları, 2014, s. 63.

⁵⁸ Çalışmanın yakîn başlığında bu benzerlik ele alınacaktır.

⁵⁹ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, s. 369-375.

⁶⁰ Salih Çift, *a.g.e.*, s. 18.

⁶¹ İbrahim el-Cüyûşî, "Mukaddime", ss. 30-31.

Tirmizî'nin *Kitâbu'l-emsâl'inden* istifade eder. Özellikle Nûr suresi 35. Ayette bu tesir göze çarpar.⁶²

İslâm dünyasında ismi çokça anılan İbn Arabî, Hakîm et-Tirmizî'den etkilenmekle kalmamış, Tirmizî'nin isminin ilim ve tasavvuf çevresinde rahatlıkla anılmasına sebep olmuştur. Tirmizî'nin velâyete dair ortaya koyduğu düşünceleri İbn Arabî geliştirmiş, o velâyete dair görüşleriyle kendinden önceki âlimleri geride bırakmış, kendinden sonra da onun bu düşüncelerini aşabilen olmamıştır. Tirmizî'nin İbn Arabî'ye etkisi *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* ve *el-Cevâbü'l-mustakîm* eserlerinde apaçık görülür. İbn Arabî Tirmizî'nin *Hatmu'l-evliyâ'nın* dördüncü bölümünde 'rûhânî sorular' başlığı altında nübüvvet ve velâyete dair cevapsız bıraktığı 157 soruyu *el-Cevâbü'l-mustakîm'de* cevaplandırmıştır.⁶³ Bu soruları *Fütûhâtü'l-Mekkiyye'nin* ikinci cildinde daha kapsamlı olarak ele almıştır. İbn Arabî ve Tirmizî karşılaştırıldığında İbn Arabî'nin fikirlerini geliştirme noktasında Tirmizî'den ilham aldığı söylenebilir.⁶⁴

II. Hakîm et-Tirmizî'nin Gazzâlî'ye Etkisi

Tirmizî'nin değişik alanlardaki fikirlerinden İbn Arabî'den sonra en yoğun şekilde istifade eden ilim adamı Gazzâlî'dir. Gazzâlî hemen hemen bütün eserlerinde Tirmizî'nin düşüncelerini nakil, tahlil ve kendi görüşlerini temellendirmede kullanır.⁶⁵ Fakat onun ismini anmamaya özen gösterir.

Bu iki sûfînin pek çok noktada ortak özellikleri vardır. Başta hayatlarındaki benzerlikler olmak üzere tasavvufa yönelim süreçleri, seyru sülûk dönemleri, dert edindikleri güncel olaylar, ilgilendikleri ilmî alanlar ele alındığında Gazzâlî'nin Tirmizî'den etkilendiği görülür.

Gazzâlî üzerinde Tirmizî etkisi başta *İhyâu ulûmi'd-dîn* olmak üzere *el-Munkız mine'd-dalâl*, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, *Cevâhirü'l-Kur'ân*, *Mîzânü'l-'amel*, *Me'âricü'l-kuds*, *Ravzatü't-tâlibîn*, *Kavâsimü'l-Bâtıniyye*, *el-Keşf* ve *t-tebyîn* gibi Gazzâlî'nin eserlerinde fark edilir.⁶⁶

⁶² Ali Muhammed el-Becâvî, "Mukaddime", s. 3.

⁶³ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, çev. Salih Çift, 1. b., İstanbul: İnsan Yayınları, ss. 65-80.

⁶⁴ Bernd Radtke, "İbnü'l-Arabî'nin Öncüllerinden Biri: Hakîm Tirmizî ve Velâyet Görüşü", çev. Salih Çift, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)*, S. 21, 2008, s. 502; İbrahim el-Cüyûşî, "Mukaddime", s. 31; Salih Çift, *a.g.e.*, s. 16.

⁶⁵ Tirmizî'nin düşüncelerini nakil, tahlil ve kendi görüşlerini temellendirmede kullanma Gazzâlî'den önce ilk olarak Hücvîrî'de görülür. Salih Çift, *a.g.e.*, s. 16.

⁶⁶ Halid Zehrî, "Mukaddime", ss. 27-31.

Bahsi geçen eserlerde Tirmizî'nin maksadını açıklamak, düşüncelerini ortaya koymak için kullandığı teşbihler, kinayeler, mecazlar, istiareler Gazzâlî tarafından da kullanılır. Bunun bir örneği Tirmizî'nin *Beyânü'l-fark'ta* zâhirî ve bâtinî fikhin kendinde bulunduğu âlim için kullandığı teşbihleri Gazzâlî'nin *Cevâhirü'l-Kur'an'ında* tekrar etmesidir. “Allah kimde iki fikhî birleştirirse, o kibrit-i ahmer, en büyük âlim ve en derin akıl sahibidir” ifadesi *Beyânü'l-fark'ta* geçer. “İlmin kısımlarının bazılarında en büyük tiryak bulunur, bazılarında miskin en çoğu vardır, bazılarında ise kibrit-i ahmer ve başka değerli şeyler vardır” *Cevâhirü'l-Kur'an'da* Gazzâlî'nin yaptığı yorumdur. Hatta Gazzâlî *Cevâhirü'l-Kur'an* 'ın mukaddimesinde kitabı kısımlara ayıran fasılları şöyle açıklar: “Altıncı fasıl Kur'an'ın kapsadığı manalardan kibrit-i ahmer, en büyük tiryak, en güzel misk ve başka kıymetli şeylere ve incilere işaret eder. Melekût âlemiyle şehâdet âleminin arasındaki dengeyi anlamayan bunları anlayamaz.”⁶⁷

Tirmizî'nin etkisi *Kimyâ-yı Sa'âdet'te* de görülür. Nefs, nefsin askerleri, kalp, kalbin askerleri, akıl ve bunların birbiriyle irtibatı konularında Gazzâlî *Kimyâ-yı Sa'âdet'te* Tirmizî'nin fikirlerinden istifade eder: “Beden bir şehre benzer. El, ayak ve âzâlar şehrin sanat erbâbı gibidir. Şehvet, maliye müdürü gibidir. Gazab, şehrin emniyet âmiri gibidir. Kalb, bu şehrin padişahıdır. Akıl ise padişahın veziridir. Padişahın bunların hepsine ihtiyacı vardır. Memleketin idaresi ancak bunlarla yürür. Fakat maliye müdürü olan şehvet, yalancıdır, sebepsiz yere başkalarının işine karışır ve saçmasapan konuşur. Vezir olan aklın söylediklerine muhalefet eder. Şehvet daima, memlekette olan bütün malları toplamak, almak ister. Emniyet müdürü mesabesinde olan gazap, şerir, şiddetli, azgın ve serttir. Herkesi öldürmek, her şeyi kırmak, dökmek ister. Bunun gibi, şehrin padişahı daima veziri ile meşveret ederse, yalancı, ve tamahkâr maliye müdürünü hırpalarsa, onun vezire uymayan sözlerini dinlemez, emniyet müdürünü onun peşine takıp sebepsiz ve lüzumsuz iş görmekten onu meneder, emniyet müdürünü, yapmak istediği haksızlıklardan dolayı döver ve incitirse, memlekette asayiş ve nizam olur.”⁶⁸

Tirmizî'nin *Kitâbu'l-ekyâs ve'l-muğterrîn'deki* görüşleri Gazzâlî'nin *el-Keşf ve't-tebyîn'deki* görüşlerine paralellik arz eder. Onların bu iki kitaptaki amaçları birdir; salih

⁶⁷ Halid Zehrî, “Mukaddime”, s. 30.

⁶⁸ İbrahim el-Cüyûşî, *el-Hakîmü't-Tirmizî: Dirâse li-âsârih ve efkârih*, Kahire 1981, ss. 332-333; a.mlf., “al-Hakim al-Tirmidhi: His Works and Thoughts”, IQ, XIV/4, 1970, ss. 416-418.

amellerin içinde bulunan riya, gurur gibi afetlerden ve kurtarıcı sanılan helak edici hallerden sakındırmaktır.⁶⁹

A. Hakîm et-Tirmizî'nin İhyâu ulûmi'd-dîn'e Etkisi

İslâm fikir tarihinde şöhret bulan nadir kitaplardan olan *İhyâu ulûmi'd-dîn* Gazzâlî'nin kitaplarının toplamı olarak kabul edilir. Tirmizî-Gazzâlî karşılaştırmalı okumalarda Tirmizî'nin bu kitabın geneline etkisi açıkça görülür. Fakat bu etkinin başlıca iki konuda daha yoğun olduğu fark edilir. Bunlardan biri ilim konusu diğeri helake götüren eylemler (rub'ul-mühlikat) konusudur. Gazzâlî muamelat ilminde kalbin hallerini daha önce Tirmizî'nin yaptığı gibi sınıflandırarak ele alır. İlm-i zâhir ve ilm-i bâtın konusunda, dünyanın peşinden helak olurcasına koşan zâhir ulemâsını eleştirilerinde, dünya ve ahiret ulemâsının farklarını anlatmada, aklın şerefi ve aklın kısımları mevzusunda Tirmizî'den etkilendiği görülür.⁷⁰

Rub'ul-mühlikatın gurur bahsinde Tirmizî'nin *Kitâbu'l-ekyâs ve'l-muğterrîn*'deki düşüncelerinin Gazzâlî'ye nüfûz ettiği fark edilir. Tirmizî bu kitabında insan davranışlarını, rıyanın ifsat ettiği ibadetleri ve nefsin hevasını ele alır. Ve bütün bunları hak, sıdk ve adaletten ibaret olan marifetin mekanı kalple irtibatlandırır. Tirmizî Hak, sıdk ve adaleti insanî davranışın kuralları olarak belirler. Hak organlar, adalet kalpler, sıdk akıllar içindir. Hak şeriat ulemâsının, adalet hâkimlerin konusudur. Sıdk ise hikmet sahiplerine Allah'ın bir lütfudur.⁷¹ Gazzâlî rub'ul-mühlikatta Tirmizî'nin fikir ve görüşlerini dayanak olarak kullanır. Sadece bu konularda değil daha önce de bahsedildiği gibi kalp, kalbin askerleri, velâyet, halvet, uzlet, yakîn, nûr gibi konularda da Tirmizî Gazzâlî'yi etkiler. Bu kavramlar çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacağı için burada değerlendirilmeyecektir.⁷²

⁶⁹ Halid Zehrî, "Mukaddime", s. 29.

⁷⁰ İbrahim el-Cüyüşî, *el-Hakîmü't-Tirmizî: Dirâse li-âsârîh ve efkârîh*, ss. 331-332.

⁷¹ A.yer; Abdülfettâh Abdullah Bereke, "Hakîm et-Tirmizî", s. 197.

⁷² Tirmizî'nin *İhyâ*'ya tesiri yalnızca kavramlar konusunda değildir. Halid Zehrî Gazzâlî'nin *İhyâ*'yı isimlendirmede Tirmizî'den ilham aldığı söyler. *Kitâbu'l-ekyâs*'ın ilim talebi faslında Tirmizî muğterin ilim taleb etmedeki amacının, Allah'ın hakkını ikame etme veya Allah'ın dinini ihya etme olmadığını belirtir. Gazzâlî de Tirmizî'nin bu ifadesinden hareketle eserinin ismini *İhyâ* olarak belirlemiş ve maksadının da yalnızca Allah'ın dinini ihya etmek olduğunu kitabında vurgulamıştır. Halid Zehrî, "Mukaddime", ss. 29-30.

1. Nevâdiru'l-usûl'ün İhyâ ulûmi'd-dîn Hadislerine Kaynaklığı

Nevâdiru'l-usûl, Hakîm et-Tirmizî'nin hadisçi yönünü sergilediği en kapsamlı eseridir. Bu eserde Tirmizî 'asıl' adını verdiği 291 konu başlığı tespit etmiş ve her başlık altında hadisleri ayet, hadis, sahabe sözleri ve İsrâiliyyât rivayetleri ile açıklamıştır. Hadis yorumlarında zengin malzeme kullanması haricinde onun hadisleri sûfi şahsiyetiyle ve manevî tecrübeleriyle şerh etmesi *Nevâdiru'l-usûl'de* dikkat çeken hususlardır.⁷³

Eserde nefis, kalp, ruh, marifet, velî, evliyâ, zâhir, bâtın, ulema-i zâhir, ulema-i bâtın gibi kavramlar sıkça geçer. Hadisler hikmet bağlamında bâtınî yaklaşımla açıklanır. Emir ve nehy içermeyen hadislerde Tirmizî neden ve niçin sorularının cevabını araştırır.⁷⁴

Gazzâlî *İhyâ'da Nevâdir'den* istifade etmiştir. *İhyâ'daki* tekrarsız 131 hadis *Nevâdir'de* bulunmaktadır. Bu hadislerden 31'i *İhyâ'nın* birinci cildinde,⁷⁵ 21'i ikinci cildinde,⁷⁶ 27'si üçüncü cildinde,⁷⁷ 52'si dördüncü cildinde⁷⁸ geçmektedir.⁷⁹ Bahsi geçen hadislerden 100 civarı, diğer hadis kaynaklarında da mevcuttur. Fakat 31 civarında hadisi Gazzâlî'nin *Nevâdir'den* aldığı büyük ihtimal dâhilindedir.

İhyâ'nın bölümleri incelendiğinde *Nevâdir* hadislerin en fazla(13 adet) ilim ve ölüm konusunda bulunduğu görülür. Hadislerin en az(1 adet) bulunduğu bölümler ise akaid, hac, evrâd, helal ve haram, sema ve fikirdir. Oruç, nikâh, uzlet, sefer, iyilik-kötülük, nefis, şehvet, murakabe-muhasebe konularında ise hiç *Nevâdir* hadisi geçmediği fark edilmektedir. *İhyâ'nın* bölümlerinde geçen *Nevâdir* hadis sayıları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

⁷³ Yavuz Köktaş, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis: Hakîm et-Tirmizî Örneği*, s. 79.

⁷⁴ A.g.e, ss. 82-83.

⁷⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 134, 143, 161, 173, 250, 251, 283, 308, 310, 313, 318, 391, 416, 428, 429, 435, 457, 461, 503, 527, 545, 626, 640; C. 2, s. 45, 75, 96, 123, 172, 184, 243.

⁷⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 2, s. 275, 279, 285, 314, 410, 442, 443, 452, 454, 474; C.3, s. 13, 93, 100, 105, 108, 113, 141, 148, 311, 438, 464.

⁷⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 518, 521, 530, 542, 547, 561, 582; C. 4, s. 116, 130, 151, 176, 199, 273, 287, 306, 344, 360, 391, 403, 510, 522, 528, 596, 643, 659, 663, 664.

⁷⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, s. 8, 10, 49, 53, 105, 110, 123, 135, 142, 149, 255, 289, 311, 314, 315, 318, 337, 352, 384, 403, 428, 430, 477, 507,512, 520, 549, 560; C.6, s. 40, 96, 124, 125, 131, 152, 181, 259, 323, 341, 396, 407, 411, 412, 415, 420, 428, 500, 534.

⁷⁹ Bkz.: Tablo1.

Tablo 1

Nevâdir Hadislerinin Geçtiği Bölümler	Bölümde Geçen Hadis Sayısı
El-ilm	13
Kavâidi'l-'akaid	1
Esrâru't-tahâre	4
Esrâru's-salât	4
Esrâru'z-zekât	2
Esrâru'l-hacc	1
Âdabu tilâveti'l-kurân	2
El-ezkâr ve'd-de'avât	3
Tertîbu'l-evrâd	1
Âdâbu'l-ekl	4
Âdâbu'l-kesb ve'l-me'aş	5
El-helâl ve'l-harâm	1
Âdâbu'l-ülfet	8
Âdâbu's-semâ ve'l-vecd	1
Âdâbu'l-maîset ve ahlâkı'n-nübüvvet	2
Acâibu'l-kalb	7
Âfâtu'l-lisan	3
Zemmu'l-gazab ve'l-hıkd ve'l-hased	2
Zemmu'd-dünya	3
Zemmu'l-buhl ve zemm-i hubbi'l-mal	3
Zemmu'l-cah ve'r-riya	2
Zemmu'l-kibr ve'l-ucb	3
Zemmu'l-gurûr	4
Et-tevbe	7
Es-sabr ve's-şükr	5
El-havf ve'r-recâ	9
El-fakr ve'z-zühd	4
Et-tevhîd ve't-tevekkül	6
El-muhabbet ve's-şavk ve'l-üns ve'r-rıza	4
En-niyet ve'l-ihlas ve's-sıdk	3
El-fikr	1
Zikru'l-mevt ve mâ ba'dehu	13

İhyâ'daki 31 hadisten bir kısmını değerlendirmek gerekirse birinci ciltte ilim konusunda yer alan hadis değerlendirilmesi gereken hadislerin başında gelir. “*Ebû Bekir Sıddık (r.a) bütün insanlardan üstün olmasını, çok oruç tutmak, çok namaz kılmak, çok hadis rivayet etmek, fetva ilmini çok bilmek ve kelâm ilmine dalmakla kazanmış değildir. O zatın bu büyük mertebeyi elde etmesine sebep, kalbinde yerleşen sarsılmaz imanıdır.*”⁸⁰ Gazzâlî'nin Hz. Ebû Bekir'e (r.a) dair rivayeti Tirmizî'den aktarması ve yeri geldikçe farklı ifadelerle *İhyâ'da* kullanması dikkat çekicidir.

Her iki müellifin bu hadisi rivayet etmesi ve özellikle Gazzâlî'nin hadis üzerinde önemle durması daha önce ifade edilen bâtil fırkalarla mücadele etmelerinden kaynaklanabilir. Şîî düşüncenin oluşumunda Hz. Ali'yle (r.a) alakalı bazı iddialar mevcuttur. Örneğin Hz. Ali sahabenin en önde gelenidir, Hz. Peygamber'den sonra en kusursuz (efdal) kişidir. O İslâmî öğretilerin ve dinî akidelerin sıradan insanın kavrayışı ötesinde açıklayıcıdır. Hz. Peygamber Gadir-i Hum'da Ali'yi kendisine halef yapmıştır. Hatta bu haleflik vahiy ile tayin edilmiştir.⁸¹

Bu bilgiler ışığında Ebû Bekir hadisine tekrar bakılacak olursa hadis Ebû Bekir'in bütün insanlardan üstün olduğunu ifade ederek başlamaktadır. Burada Hz. Ali'nin üstün olduğu iddialarına gönderme vardır. Ve yine üstünlüğünün sebebi herkesin yapabileceği namaz, oruç gibi ameller değil de Allah tarafından kalbine bahşedilen sır veya iman olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla Ebû Bekir'in Kur'an lafızlarını açıklamada normal akılların ötesinde bir gücü olduğu ima edilmektedir.

Gazzâlî *İhyâ'da* yeri geldikçe ilk dört halifenin sıralamasını Sünnî inanca göre yapmaktadır.⁸² Hatta o Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ali'yi karşılaştırmayı ve Ebû Bekir'in Ali'den üstün olduğunu vurgulamayı da ihmal etmez. Marifetin çeşitlerini anlatırken Gazzâlî müşahede ile bilinenle işitmekle bilinen arasında büyük fark olduğunu belirtir. Dostluğun dereceleri de farklıdır. Dostluktan sonra uhuvvet, sonrasında muhabbet ve hullet makamı vardır. Hullet makamı uhuvvet makamından üstündür. Nitekim Hz. Peygamber “Eğer bir halil edinecek olsaydım Ebû Bekir'i edinirdim fakat sizin

⁸⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 173, 343.

⁸¹ Farhad Daftary, *İsmaililer*, çev. Ahmet Fethi, 1. b., İstanbul: Alfa Yayınları, 2017, ss. 72-74, 111.

⁸² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 374.

arkadaşınız Allah'ın halilidir" buyurmuştur. Yine Hz. Peygamber Hz. Ali'yi kardeş edinmiş "Ali'nin bana yakınlığı Harun'un Musa'ya olan yakınlığı mesabesindedir, ancak o peygamber değildir" buyurarak Hz. Ali'yi de peygamberlik mesabesinden uzaklaştırmıştır. Bu durumda Hz. Ebû Bekir Hz. Ali'ye uhuvvet makamında ortak olmuş, hullet makamında da onu geçmiştir. Eğer hullekte ortaklığa imkan olsaydı Ebû Bekir'in Ali'yi geçeceği aşikardır.⁸³ Bütün bu ifadeler Gazzâlî'nin Tirmizî'den ilham alarak Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin meşruiyetini delillendirme gayreti olarak görülebilir. Ayrıca Gazzâlî'nin, Hz. Ebû Bekir'in tasavvuf sahasında önemli iki ismi Hızır ve İlyas'ı gördüğünü aktarması da dikkat çekicidir.⁸⁴ Bunlara ilave olarak Gazzâlî ve Tirmizî'nin Ebû Bekir'in üstünlüğüne yaptıkları vurgu İslam tasavvufunu Şîî etkisinden arındırma gayretlerinin sonucudur. Bu iki sūfinin çabası daha sonra Nakşî tarikatını da etkilemiştir denilebilir.⁸⁵

Hadisler arasında dikkat çeken diğer rivayetler ise gururla alakalıdır. Daha önce Gazzâlî'nin *İhyâ'da* gurur konusunu anlatırken *el-Ekyas'tan* etkilendiği belirtilmişti. Yine buradaki bazı hadislerin kaynağı *Nevâdir'dir*. Burada rivayet edilen bazı hadisler aynı zamanda akıl ile de ilgilidir fakat gurur bağlamında değerlendirilmiştir:

*"Şanı yüce olan Allah kulları arasında akli parça parça taksim etti. İki kişi amelde iyilikte oruç ve namazda müsavi oldukları halde akılda Uhud dağının yanında zerre gibi birbirinden ayrılırlar. Allah kulları arasında akıl ve yakinden daha efdal bir şey bölüştürmemiştir."*⁸⁶

*"Resûl-i Ekrem'e bir adamın çok ibadetinden bahsettiklerinde onun aklından sorardı. Akıllıdır, derlerse iyi sevabı umulur buyururlardı. Aklı yok, dediklerinde kıymeti yok derdi. Yine bir adamın çok ibadetinden bahsetmişler, Resûl-i Ekrem aklından sorup akli olmadığı cevabını alınca; anlattığınız adamınız sandığınız derecelere ulaşamaz buyurmuştur."*⁸⁷

⁸³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 85-86.

⁸⁴ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 6, s. 362.

⁸⁵ Bkz.: Hatice Çubukçu, "İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir'in Yeri", Celalabat, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 66, 2018.

⁸⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 663.

⁸⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 4, s. 664.

Kaynağı *Nevâdir* olan *İhyâ'da* geçen hadisler incelendiğinde yoğunluğun dördüncü ciltte olduğu görülür. Gazzâlî bu hadisleri *İhyâ'nın* içinde özenle işlemiş adeta rivayetlerin dikkat çekmemesi için çabalamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İHYÂ'NIN KAYNAKLARINDAN BİRİ OLARAK HAKÎM ET-TİRMİZÎ

I. KALP

İslâm dünyasında Gazzâlî denildiğinde daha çok kalp ve kalbin askerlerine dair düşünceleri akla gelir. Burada Gazzâlî'nin kalp konusunda kimlerden istifade ettiği, diğerlerinden hangi konularda ayrıldığı, kalp hususunda özgün düşünceye sahip olup olmadığı soruları cevaplanmaya çalışılacaktır.

Gazzâlî kalp konusunda selefleri olan Hakîm et-Tirmizî, Harîs el-Muhasibî, Ebû Talib el-Mekkî, Râgıb el-İsfahânî'den faydalanmıştır. Bununla beraber daha çok Râgıb el-İsfahânî'den etkilendiği görülmektedir. İsfahânî *ez-Zerîa*'nın birinci faslında insanların halleri, güçleri, erdem ve ahlâkını değerlendirir. Burada kalbin askerleri, hevâ, akıl, nefis ve bunların kalple olan iletişimi konularını işler. İkinci fasılda ise kalbin bilgisini-mârifeti farklı açılardan ele alır.⁸⁸ Gazzâlî bazen yorumları bazen de rivayetleri bu kısımlardan aynen aktarır. Yeri geldikçe ilerleyen sayfalarda kısaca bu konulara değinilecektir fakat asıl konu Tirmizî olduğundan fazla detaya girilmeyecektir.

A. Kalp Tanımı

Gazzâlî kalp konusuna girmeden önce onun ikili tanımını yapar. Onun cismanî kalbe dair yaptığı tanım görülebildiği kadarıyla kendinden önceki sûfiler tarafından kullanılmamış bir tanımdır: “*Kalp insanın sol tarafında sol memenin altına doğru yerleştirilen çam kozalağı şeklinde bir et parçası demektir. Bunun içinde karıncık ve kulakçık diye anılan boşluklar vardır. İçi siyah kan doludur. Ruhun madeni ve kaynağı orasıdır. Bu kalp tabâbeti alakadar eder. Bu kalp insanlarda bulunduğu gibi, hayvanlarda hatta ölülerde de vardır.*”⁸⁹

Bu tanım bir sûfiden ziyade bir tabibin tanımına benzemektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Gazzâlî devrinin tıp bilgisine genel olarak hâkim olduğundan kalp konusuna kalbin anatomik yapısından bahsederek başlamıştır. Bu onun salt din ve tasavvufla ilgilenen, çağının ilgi ve alakalarını göz ardı eden, yavan bir ilim adamı olmadığını göstermektedir. O zamanının ilgi ve alakalarını önemseyen, onlara kulak veren münevver bir şahsiyettir.

Tirmizî'nin kalp tanımında kullandığı göz metaforu Gazzâlî'nin rûhânî kalp tanımına etki etmemiştir. Fakat ‘ilimlerin kısımlarına nisbeten kalbin halini’

⁸⁸ Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa*, ss. 71-171.

⁸⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 508.

değerlendirdiği bölümde kalbin göze benzediğini, kalpteki akıl garîzesinin, gözdeki görme kuvvetine denk olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

B. Kalbin Askerleri

Gazzâlî *İhyâ*'da kalbin tanımını, kalbin bazen ruh, nefis, akıl yerine kullanıldığını anlattıktan sonra "*Rabbinin askerlerini O'ndan başkası bilemez ancak O bilir*"⁹¹ ayetini referans alarak kalbin askerlerini açıklamıştır.

Gazzâlî'ye göre kalplerde, ruhlarda ve diğer âlemlerde hakikatlerini ve sayılarını yalnızca Allah'ın bilebileceği pek çok asker vardır. Gazzâlî'nin konusu kalbin askerleridir. Ona göre kalp hükümdar, askerler ise hükümdarın hizmetçisi ve yardımcısı gibidir.⁹² Bu düşünce kadîm gelenekte var olan bir düşüncedir. Sûfî düşünce kaynaklarının ilkleri olarak sayılabilecek hadis ve tefsir kitaplarından, ilk olarak Câfer es-Sâdık'ın tefsirinde kalbin askerlerinden genel olarak bahsedilmiştir. O Rum suresi 41. ayette geçen "*karada ve denizde fesat çıktı*" ifadesini Hz. Ali'nin yorumunu delil göstererek, kalplerde ve gönüllerde fesat çıktı olarak tefsir eder. Burada 'berr' kalptir. "*Çünkü kalp muhabbet, mârifet ve bu ikisinin askerlerinin mekanıdır. Kalbin fesadı, nûrun hararete dönüşmemesi; gönlün fesadı ise Allah'ın onu mârifet nûrunda yakmasına karşı şükretmemesidir.*"⁹³

Kalbin askerleri düşüncesinin ilk kaynaklarından biri de hadislerdir: "*Kalp kral, uzuvlar onun askerleridir. Kral temiz olduğunda askerleri de temiz olur. Kalp kirli olduğunda askerleri de kirli olur.*"⁹⁴ Başka bir hadis Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivayet edilmiştir: "*Mü'minlerin Annesi Aişe'nin (r.a) huzuruna girerek şöyle dedim; insanın gözleri rehber, kulağı dinleyici, dili tercüman, elleri kanat, ayakları ulaktır. Kalbi kral*

⁹⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 534. Bu göz benzetmesini *ez-Zerîa*'dan almıştır. Yaptığı yorumlar ve kullandığı rivayetler aynılık arz etmektedir. Bkz.: Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 135. Mekkî de akıl-kalp ilişkisini göz-görme hassesiyle anlatır. Görme hassesi göz bebeğinde nasıl parlaklık sağlıyorsa, akıl da kalbin kendine mahsus bir yerinde kalbe parlaklık sağlar. Mekkî, *a.g.e.*, C.1, s. 487.

⁹¹ Müddessir 74/31

⁹² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 511.

⁹³ Gördük, *a.g.t.*, s. 169. Câfer es-Sâdık Nisa suresi 94. ayeti de gönlün ve hevânın askerleriyle anlatır: "*Geçici menfaat üçtür: Nefsin geçici menfaati dünya, kalbin geçici menfaati hevâ, gönlün geçici menfaati ise vefâdır. Çünkü Allah, nefsi dünyadan yaratmıştır. Bu sebeple nefis, dünyadan nasibini ister. Kalbi hevânın askeri yapmıştır, bu sebeple kalp hevâyâ meyillidir. Gönlü de vefânın askeri kalmıştır. Bu sebeple gönül, Allah'a itâatte vefâlıdır ve Allah ile halvet sırrından vazgeçmez.*" *A.g.t.*, ss. 227-228.

⁹⁴ Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 79.

gibidir. Kalp iyi olduğunda ordusu da iyi olur. Aişe (r.a) şöyle dedi: Allah Resûlü'nün de böyle buyurduğunu işittim."⁹⁵

Gazzâlî kalbin askerlerini göz ile görülen ve görülmeyen olarak ikiye ayırır. Göz ile görülenler; el, ayak, göz, kulak, dil ve diğer azâlardır.⁹⁶ Bu askerler Tirmizî'de de aynıdır. O kalbi yedi azânın komutanı olarak gösterir.⁹⁷ Bu azâlar kalbe itaate mecburdurlar, organların yöneticisi kalp, kalbin yöneticisi de Allah'tır.⁹⁸ Gazzâlî burada Tirmizî'den farklı olarak azâların kalbe itaatini meleklerin Allah'a itaatine benzetir.⁹⁹ Gazzâlî devamında kalbin bâtinî askerlerini anlatır ve ilave eder; bunları herkesin anlayabileceği şekilde misallerle anlatmak sözü çok uzatır. Bu gibi kısımlardan maksat münevver tabakayı ve ileri gelen âlimleri faydalandırmaktır.¹⁰⁰ Bu ifadesinden onun konuyu daha derin anlatabileceği fakat avamın da okuyacağı kitapta bunu yapmayacağı anlaşılabilir.

Kalbin göz ile görülmeyen bâtinî askerleri ilim, hikmet, tefekkür,¹⁰¹ hissi müşterek, hayal, tezekkür, hıfzdır.¹⁰² Bir de tehlikeleri def etmek için gazap ve şehvet¹⁰³ askerleri vardır, şayet bu gazap ve şehvet şeytanın safına geçerse kalp helak olur. Gazzâlî'ye göre çoğu sâlikin durumu böyledir. Bunların akılları şehvetlerinin elinde oyuncak olmuştur.¹⁰⁴ Tirmizî de buna benzer bir yorum yapar: Kalpte bilgi, akıl, ilim, zihin, hafıza, anlayış, zekadan oluşan hazine vardır. İnsan bu hazinelerini hevâ, şehvet, şehveti dört gözle bekleyen¹⁰⁵ düşmandan korumalıdır.¹⁰⁶ Şehvet kalbe baskın olursa mârifetin otoritesi ve lezzeti kalpte, aklın otoritesi ve güzelliği beyinde sırlanır.¹⁰⁷

⁹⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, s. 20; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 521; Râgıb el-İsfahânî, *a.yer.* Mütercim 19 numaralı dipnotta bu hadisin zayıf olduğunu belirtir.

⁹⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 511.

⁹⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Riyâzetü'n-nefs*, s. 36. Yedi azâ: dil, kulak, göz, eller, ayaklar, mide ve üreme organı.

⁹⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer. Hakîm et-Tirmizî, *Riyâzetü'n-nefs*, s. 66. Burada Tirmizî bacağın hareket etmesinde kalbe bağlı olmasını örnek verir, Gazzâlî ise göz, ayak, dil azâlarıyla konuyu anlatır.

⁹⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer. Daha önce de ifade edildiği gibi buradaki itaatın farkı meleklerin şuurlu, azâların şuursuz itaat etmesidir.

¹⁰⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 514.

¹⁰¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 512.

¹⁰² *A.g.e.*, s. 513.

¹⁰³ Gazzâlî'den önce Ebû Bekir er-Râzi Platoncu düşünceye paralel olarak; akıl, gazap ve şehveti nefsin güçleri olarak değerlendirir. Aygün Akyol, "Ebu Bekir Razi ve Üç Temel Erdem Değer Eğitimi Açısından Bir Okuma", *Adam Akademi*, C. 5/2, 2015, s. 65.

¹⁰⁴ *A.g.e.*, s. 514.

¹⁰⁵ Şehveti dört gözle bekleyenden maksat nefis olabilir.

¹⁰⁶ Hakîm et-Tirmizî, *es-Salât ve mekâsiduhâ*, s. 22. Tirmizî kral yerine ara ara çoban benzetmesini de kullanır. Burada da öyle kullanmıştır.

¹⁰⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Riyâzetü'n-nefs*, s. 37.

Burada Gazzâlî'nin Tirmizî'den farkı şehveti ve askerlerini kalbe mûtfi oldukları sürece kalbin diğer askerleri gibi faydalı görmesidir.

Gazzâlî Tirmizî benzerliğine bir başka örnek Gazzâlî'nin akıl ve nefs-i emmâre irtibâtını anlatımıdır. Gazzâlî kalbin yerine akılı kullanır, akılı beden ülkesinin hükümdarı olarak görür, nefs-i emmâre ise şehvet ve gazaptan müteşekkil, bazen muhafız bazen düşman gibidir. Nefs düşmanlık edip ülkeye saldırırsa o ülke de nefs de harap olur fakat muhafız gibi ülkeyi dış unsurlara karşı korursa hükümdardan iltifat görür.¹⁰⁸ Tirmizî'de kalp hükümdar, ruh tercüman, akıl vezirdir. Nefs ise dünyadaki ihtiyacını karşılamadan ve arzusunu gidermeden başını kaldırmayan hayvan gibidir. Onu eğiten, sarp yokuşu tırmanan, Allah'ın kullarının kalbinin üzerinde hükümran olamaz, mertebesi düşer, hedefini kaybeder.¹⁰⁹ Her iki müellif de kalp-nefs ilişkisini anlatırken konuyu daha geniş ele aldıkları-alacakları kitaplara işâret ederler: Gazzâlî *Riyâzetü'n-nefs Kitabı*'na, Tirmizî *Gavru'l-umûr*'a.

Gazzâlî'nin “kalp ordusu” özgün bir fikirdir. Bu düşüncesini şekillendiren kaynaklar elbette olmuştur fakat o kendine has üslubuyla farklı argümanlar kullanarak kalp ordusunu anlatmıştır. Ordusunu önce zâhirî ve bâtınî olarak ikiye ayırmış, bâtınî orduda da irade, kudret, idrak komutaları oluşturmuş bu komutalardaki görevleri ve güç alacakları yerleri belirtmiştir. Bunların hepsi Gazzâlî'ye has anlatımlardır. Gazzâlî bu anlatımlarının arasında bazı misallerle konuyu canlandırmıştır. Bu misaller kimi yerlerde *ez-Zerîa* ile aynıdır:

Beden, ülke; kalp, hükümdar; uzuvlar ve diğer kuvvetleri, sanatçılar ve işçiler; akıl ve fikir, samimi müsteşar ve âkil vezir; şehvet, yiyecek ve içecek taşıyan kötü hizmetçi; gazap ve hamiyet, hükümdarın muhafızları gibidir.(...)¹¹⁰

“Akıl avcı gibidir. Şehveti biniti, gazabı ise av köpeği gibidir. Avcı erbâb, atı emrine itaatkâr, köpek eğitilmiş olursa avcı avını yakalar fakat avcı acemi, atı serkeş ve itaatsiz, köpeği de avdan habersiz olursa helâke hak kazanır.(...)”¹¹¹

¹⁰⁸ Gazzâlî bu düşüncesini Nisâ suresi 95. ayetle destekler: *Allah mal ve nefisleriyle cihat edenleri mertebeye oturanlardan üstün kılmıştır.*

¹⁰⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Menâzilu'l-ibâd*, s. 100.

¹¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 90; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 514.

¹¹¹ Râgıb el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 92; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 516. Bu düşünce Platon'dan gelir. Bkz.: Elvira Wakelnig, *A Philosophy Reader From the Circle of Miskawayh: Text, Translation and Commentary*, Cambridge University Press, 2014.

C. Kalbin Özellikleri

Gazzâlî'ye göre insan kalbini diğer canlılardan ayıran özellikler vardır. Bu özelliklerin başında ilim ve irade gelir. Beden kalbin binit, kalp de ilmin yeridir.¹¹² Tirmizî'de de ilmin yeri kalptir, ilim-kalp irtibatı daha sonra işleneceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

Gazzâlî iradeyi aklın ve hikmetin gereğince azaları harekete geçiren muharrik unsur olarak görür. Bu irade hayvanlarda ve çocuklarda yoktur.¹¹³ Tirmizî Gazzâlî'nin irade olarak ifade ettiğini bir yerde fitrat aklı başka bir yerde ise Allah'ın iradesi olarak yorumlar. Hakîm'e göre fitrat aklı sayesinde çocuk ve adam delilikten kurtulur, iyiyi kötüden, faydalıyı zararlıdan temyiz eder.¹¹⁴ Fitrat aklı Allah'ın hitabına muhataptır, ergenlikle birlikte bu akıl teyit nûruyla sağlamlaşır.¹¹⁵ Yine ona göre iki tür irade vardır biri nefsin iradesi diğeri Allah'ın iradesi. Nefsin iradesi Gazzâlî'nin ifadesiyle şehvî ve hayvanî arzulara yöneliktir.¹¹⁶ Kişi nefsin iradesini öldürüp Allah'ın iradesinde kaybolmadıkça kalp yüksek derecelere ulaşamaz.¹¹⁷

Gazzâlî'nin kalpteki vasıfları rabbâniyet, şeytâniyet, sebûiyet ve behîmiyet olmak üzere dört sınıfa ayırması ve bunlara yaptığı açıklamalar kendine has orijinal yorumlardır. İnsan kalbini-bedenini kral, şeytan, köpek, hınzırın bulunabileceği yer olarak gösterir. Kişide hangi özellikler ağır basıyorsa kalbinin sureti o sıfattadır.¹¹⁸

D. Kalp-Ayna¹¹⁹

Kendinden önceki sûfiler gibi Gazzâlî de maksadını daha iyi anlatmak için sembollere başvurmuştur. *İhyâ*'da sık kullandığı sembollerden biri de aynadır. Gazzâlî'den önce ayna, genelde müslümanın, özelde de sûfinin sadece kalbini simgeleyen bir metaforken, Gazzâlî ile birlikte sûfinin yaratıcısı ile yaşadığı mistik

¹¹² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 519.

¹¹³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 517.

¹¹⁴ Hakîm burada fitrat aklını genel ifadeler kullanarak anlatır, İmam ise bu genel anlatımı örneklerle canlandırır: Şehvet kan aldirmek istemez, fakat akıl bunu ister, arar, hatta masrafa girer. Şehvet hastalık zamanlarında nefis ve tatlı yemekler ister, akıl bunların zararını bildiği için kendiliğinden bu yemeklerden vazgeçer. İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

¹¹⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, s. 57. Gazzâlî de iradeye ergenlikle birlikte sahip olunacağını belirtir. İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

¹¹⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

¹¹⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Menâzil'ül-kurbe*, s. 14.

¹¹⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 522.

¹¹⁹ Ayna hakkında geniş bilgi için bkz.: Süleyman Uludağ, "Ayna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 4, ss. 260-262.

birlik (vahdet) hâlini de ifade eder bir tarza bürünmüş, felsefî anlamda da en gelişmiş seviyesine kavuşmuştur.¹²⁰

Gazzâlî kalbin halini ayna metaforuyla açıklar. Sâlikin başlangıçta yaptığı mücâhede aynayı parlatma işlemi gibidir, sonrasında aynaya yansıyan görüntüler ise Hakkın tecellilerinin yansımalarıdır. Kişi şehvetlerden korunarak ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) ittiba ederek kalbi-aynayı temizlemeye başlar.¹²¹ Uykusuzluk, açlık, sükut, halktan uzaklaşmak gibi riyâzetle kalbi arındırmaya devam eder.¹²² Bunları yapmasının ardından kalpte iffet, kanaat, sükûnet, zühd, vera, takva, inbisat, güzel suret, haya, zarafet, yardımseverlik, şecaat, kerem, lütfkârlık, nefse hakîm olmak, sabır, hilm, affedicilik, sebat, asalet, mertlik gibi vasıflar oluşur. Bu vasıflar kalbe uğradıkça kalp aynasının cilasını, nûr ve parlaklığını artırır.¹²³

Bu durum Tirmizî'de daha ilkel boyuttadır. O da kalp aynasının parlaması için tevbe ve mücâhedenin gerekliliğini vurgular.¹²⁴ Tevbe ve mücâhedenin ardından kalpte iman parlar, havf, haşyet, hayâ belirir. Nûr devamlı olmaya başlayınca kalp aynasındaki parlaklık nisbetinde melekût âlemi ve Allah'ın yüceliği görülür. Bu tıpkı kişinin aynada suretini, önünü ve arkasını görmesi gibidir. Nasıl ki bir güneş odaya girince ışığı ve aynadaki yansıması odayı aydınlatıyorsa kalpte parlayınca gözdeki perdeler zail olur.¹²⁵ Gazzâlî buradaki ayna-suret farklılığını ilim-malum vechesinden değerlendirir. Bu konunun kelâm ilmiyle de irtibatı vardır.

Her malumun bir hakikati vardır, her hakikatin de bir sureti. Kalbin aynasında suretler keşfolur, herkesin bildiği üzere ayna başka, suret başka, aynada misallerin sudur etmesi başkadır. Gazzâlî bunu üç hususla; kalp, şeylerin hakikatleri, o hakikatlerin bizzat kalpte hâsıl ve hazır olmasıyla açıklar. Kalp ve ilim her daim vardır. Sâlike düşen görev o ilmi kalpte hâsıl etmektir.¹²⁶ İlmin kalbe yansımama sebepleri Gazzâlî'ye göre

¹²⁰ Ahmet Ögke, "İbnü'l-Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'inde Ayna Metaforu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2)*, S. 23, 2009, s. 77. Gazzâlî'nin ayna sembolü daha sonra İbn Arabî'yi de etkileyecektir. Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Mistik Sembolizm*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s. 84.

¹²¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 167.

¹²² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 647.

¹²³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 524.

¹²⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Riyâzetü'n-nefs*, s. 60.

¹²⁵ A.g.e., s. 61.

¹²⁶ Buna benzer bir yorum Mekki'de de vardır: Kalp ayna gibidir. Gayb hazinelerinden gelen hatırlar kalpte tutuşurlar. Kalp de bu tesirle parıldayarak ışık saçar. Bu parıldılardan kalp kulağına düşenler anlayış, kalp gözüne düşenler nazar yani müşahede, kalp diline düşenler kelam yani zevk, kalbin koklama melekesine düşenler ilim yani fikir olurlar. Mekki, a.g.e., C. 1, s. 487.

beştir, bunu ayna üzerinden şöyle açıklar: Demirin cevheri gibi suretin istidatsızlığı, demirin şekli kamil olsa da suretin bulanık, paslı, kirli olması, suretin istikâmetini farklı yöne çevirmesi, ayna ile suret arasında perde olması, istenilen suretin hangi cihette olduğunun bilinmemesi.¹²⁷ Tirmizî de ayna metaforuyla kalbin hakikatleri alamama sebeplerinin ikisinden bahseder. Onlar kir, pas, duman ve perdelerdir.¹²⁸ Gazzâlî daha sonraki kitaplarda da yer edecek olan Çinli-Romalı ressam hikayeleriyle ayna konusunu canlandırır. Gazzâlî daha önce de söylenildiği gibi kalp-ayna mevzusunu seleflerinden çok daha ileri bir noktaya taşımıştır onun bu düşüncelerinin fazla tesir almadan özgün düşünceler olduğu ifade edilebilir.

II. NÛR

İslâm düşünce geleneğinde nûr nazariyesinin formülasyonu Gazzâlî'nin elinde gerçekleşmiştir. Gazzâlî, Nûr suresinin otuz beşinci âyeti ile ilgili olarak bir arkadaşının veya öğrencisinin kendisinden açıklama yapması isteği üzerine *Mişkâtu'l-Envâr* adlı risâlesini kaleme aldığı söyler. Gazzâlî'nin bu risâlesindeki fikirleri İshrâkîlik ekolünün kurucusu Şehâbeddin Sühreverdî'yi (ö. 587/1191) ve İbn Arabî'yi de derinden etkilemiştir.¹²⁹ Bu çalışmanın mevzusu *İhyâ* olduğundan sadece buradaki görüşlerine yer verilecektir.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki Gazzâlî Nûr suresi 35. ayet için kitap yazmış biri olarak *İhyâ*'da bu ayetin tefsirini yapmaktan imtina eder: “Allah Teâlâ'nın nûrdan yetmiş perdesi vardır. Eğer bu perdeleri kaldırsa, O'nun cemâlinin nûru her şeyi yakardı.” hadisini açıklarken buradaki nûrdan maksadın, “Allah göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nûru içinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer.”¹³⁰ ayetindeki nûr olduğunu söyler.¹³¹ Ardından “Biz bu ince manaları burada bırakalım çünkü bunlar muâmele ilminin hâricindedir. Bu manalara ancak sağlam tefekküre sahip olan kimse keşf yolu ile erebilir. Bu kapı pek az kimseye açılmıştır.” yorumunu yapar.¹³² Onun bu tavrı *İhyâ*'yı yazmadaki maksadını bütün yalınlığıyla göz önüne serer. *Mişkâtu'l-Envâr*'daki görüşleriyle İbn Arabî'ye Sühreverdî'ye yön tayin eden Gazzâlî, *İhyâ*'da İslâmî-sünnî dünya görüşünü formülize edeceğinden, derin ve tepki çeken-çekenbilecek

¹²⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 526-527.

¹²⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Menâzilu'l-İbâd*, s. 89.

¹²⁹ Tahir Uluç, *a.g.t.*, s. 193.

¹³⁰ Nûr 24/35.

¹³¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 2, s. 215.

¹³² A.yer.

yorumlardan uzak durmuştur. O yapacağı yorumlarda eleştirdiği felsefenin ve Bâtınîliğin izlerinin olacağını bildiğinden ve başta sûfi yoldaşlarından¹³³ olmak üzere Müslümanlardan tepki alacağını sezinlediğinden, *İhyâ*'nın misyonuna uygun bir yol izlemiş bu ayetin tefsirini yapmamıştır. Buna benzer bir durum Tirmizî'de de mevcuttur. O da nûrların asıl nûrdan nasıl neşet ettiği hususunda suskun kalmakta, nûr kavramı çevresinde propaganda yapan Bâtınîlerle aynı safta olduğu önyargılarından sakınmaktadır, nûr konusunda bundan dolayı detaya girmemektedir.¹³⁴

Gazzâlî *İhyâ*'da nûru tamlayanlarla birlikte kullanır: Allah'ın nûru, nübüvvet nûru, kalp nûru, basîret nûru, iman nûru, yakîn nûru, akıl nûru, mârifet nûru, ilim nûru, Kur'an nûru, güneş nûru, ay nûru, yıldız nûru gibi.¹³⁵ O isimlerle uğraşmanın bir manasının ve faydasının olmayacağını, zayıf kimselerin ıstılahların farklılığına takılacağını, kalbin ise duyularla algılanamayanı idrak edeceğini söyler. "*Allah'ın göğsünü İslâm'a açtığı kimse, rabbinden bir nûr üzere değil mi?*"¹³⁶ ayetindeki nûru kalbin idrak eden tabiatı akıl olarak yorumlar.¹³⁷ Kişi kalbindeki bu nûr-akıl sayesinde ilimleri elde eder.¹³⁸ Bu ifadenin bir benzeri Muhâsibî'de de vardır ve Gazzâlî Muhâsibî'den aynen aktarır: "Akıl nazari ilimleri idrak eden garizedir. Sanki o kalbe atılan bir nûrdur ki insan onunla eşyayı idrake mütekebil olur."¹³⁹ Tirmizî'de kalbin makamlarından lübbü, tevhit nûrunun kaynağı olan akıl olarak görür. Bu yalnızca iman sahiplerinde bulunur. Lübbdeki nûr-akıl Allah'ın kendisini bilmeye tahsis ettiği

¹³³ Serrâc daha önce yapılan nûr yorumlarını eleştirmiştir: "Bir grup da nûrlar konusunda yanılmış ve nûr gördüklerini sanmışlardır. Bazıları da kalplerinde nûr olduğunu ve bunun Allah'ın kendisini vasfettiği nûrdan zannetmişlerdir. Bu taife bu nûru, güneş ve ayın ışıklarının özelliğiyle anlatmıştır. Sanmışlardı ki bu, marifet tevhit ve azamet nûrlarıdır ve yaratık değildir. Böyle düşünenler büyük bir yanlış içindedir. Çünkü nûrların hepsi mahluktur. Arş, kürsi, güneş, ay ve yıldızların nûrları hep mahluktur. Allah, sınırlı özellikleri bulunan bir nûr değildir. Allah'ın kendisini nitelendirdiği şey (nûr) kavranabilecek, sınırlı ve yaratıklarının bilgisinin kuşatılabileceği bir şey değildir." Serrâc, *a.g.e.*, s. 513. Muhtemelen Gazzâlî bunu ve buna benzer durumları bilmektedir. Fakat yine de kitabında eleştirilen rivayetin benzerine yer verir: İmran b. Hüseyin, "Ben bir nûr görüyorum ve bir ses işitiyordum. Melekler bana selâm veriyordu. Dağlandığımdan bu yana bu durum benden kesildi." İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, s. 555. Bu rivayet tedavi hususunda tevekkül sahibi olma konusuyla alakalı olsa da Gazzâlî'nin nûrları görme mevzusunu onayladığına işaret olabilir.

¹³⁴ Çift, *a.g.e.*, s. 290.

¹³⁵ Tirmizî de Allah'ın nûru, kalp nûru, sadr nûru, İslam nûru, iman nûru, marifet nûru, tevhit nûru, Kur'an nûru, dinî hükümlerin nûru, güneş nûru, ay nûru gibi ifadeler kullanır. *Hakîm et-Tirmizî, Beyânü'l-fark*, ss. 39-41.

¹³⁶ Zümer 39/22.

¹³⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 6, s. 31.

¹³⁸ A.yer.

¹³⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 311.

kişilerde vardır, değilse bu nûrdan-akıldan kasıt Gazzâlî'nin de dediği gibi herkeste olan akıl değildir.¹⁴⁰

Tirmizî sadrın nûrla veya zulmetle dolmasına göre daralıp genişleyeceğini söyler.¹⁴¹ Gazzâlî de ayetlerden hareketle mârifet ve yakîn ile dolan kalbin genişleyeceğini belirtir.¹⁴² Her ikisinde de iman, İslâm, ilim nûrdur; küfür, masiyet, cehalet zulmettir.¹⁴³ Tirmizî nûrları dağlara benzetir, buradan yola çıkarak imanda derecelerin olduğunu ortaya koyar.¹⁴⁴ Gazzâlî de hadis rivayet ederek nûrların büyüklüğünün ameller nispetinde değişeceğini vurgular. Kimisine dağ gibi, kimine hurma ağacı kadar, hatta kimisine ayak parmağı kadar nûr verilir.¹⁴⁵

Gazzâlî'nin özgün yorumları da vardır. Mesela Hz. İbrahim'in (a.s) yıldızı, ayı, güneşi görmesi nûrların rütbece birbirinden farklı olmasına işarettir. Allah'ın nûrdan yetmiş perdesi vardır, önce en küçükleri görünür sonra diğerleri sırayla tevâlî eder. Burada Hz. İbrahim'in terakkîsine işaret vardır, kastolunan yıldız, ay, güneş denilen cisimler değildir.¹⁴⁶

*“O gün onların nûru, önlerinden ve sağ yanlarından koşar. Derler ki: Ey rabbimiz! Nûrumuzu tamamla! Bizi bağışla! Muhakkak ki sen her şeye kâdirsin!”*¹⁴⁷ Gazzâlî bu ayetin tefsirinde nûrun tamamlanmasını kalpteki keşfin artışıyla doğru orantılı olarak gösterir. Âhirette Allah'ın cemâline bakmanın derecesi, ancak dünyada ârif olanlar için söz konusudur. Âhirette müşâhedeye inkılâb eden tohum mârifettir. Nitekim çekirdeğin ağaca, tohum tanesinin ekine dönüştüğü gibi. Arazisine çekirdek ekmeyen bir kimsenin hurma ağacının bitmesini beklemesi boştur. Bunun gibi Allah'ı dünyada tanımayan bir kimse âhirette cemâlini nasıl görür?¹⁴⁸

III. YAKÎN

Gazzâlî yakînin anlamını iki gruba göre açıklar. İlk grup kelamcılar ve filozoflardır. İlk gruba göre tasdik dört derecedir. Yakîn ise tasdik en üst derecesidir. Sırasıyla şek, zan, yakın itikad tasdik diğer dereceleridir. Şek bulunmayan, burhana

¹⁴⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, ss. 55-58.

¹⁴¹ A.g.e., s. 19.

¹⁴² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C.3, s. 531.

¹⁴³ A.g.e., C. 4, s. 602.

¹⁴⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, s. 67.

¹⁴⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 6, s. 476.

¹⁴⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 2, s. 215.

¹⁴⁷ Tahrim 66/3

¹⁴⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 6, s. 41.

dayalı bilgi kelamcılara göre yakîni bilgidir.¹⁴⁹ İkinci grup Gazzâlî'nin de içinde bulunduğu sûfî ve ulemâ grubudur. Gazzâlî'ye göre yakîn yalnızca şekkin bulunmaması değil kalbi tamamen kaplayan ve kalbi hâkimiyetine alan kesin bilgidir.¹⁵⁰ Tirmizî'ye göre de yakîn şekkin zıddıdır. Müminin kalbine nûr verildiğinde kalbi tevhitte bahseder. Kendini Allah'a teslim eder. Gaflet yerini uyanıklığa, şekk yakîne, şirk ihlase bırakır. Kulun imanındaki nûr, kuvvet, parıltı arttığında ondaki yedi huy,¹⁵¹ gazap, rağbet, korku, şehvet, gaflet, kuşku ve şirk azalır. Her müminde kendisini Rabbinden gafil bırakan bunlardan birisi olur. Kuşkuya benzeyen fakat kuşku olmayan bir şey kendisini kuşatır. Bu şey kalbin şüphesi tedirginliği ve değişkenliğidir.¹⁵² Kalp değişip gaflete büründüğünde sebeplere bağlanır. Sebepler kale gibidir. Kişi korktuğunda silah olarak güçlenir, kaleye girer, Rabbini unuttur, kaleye ve silaha güvenir. Halbuki tüm mahlukat sebeptir. Şayet mârifet bu kalbi aydınlatırsa kişi sebeplerden geçer, Müsebbibü'l- esbâba yönelir. Kalbi her şeyi ayan beyan görür hale gelir.¹⁵³

Tirmizî'de yakîn Allah'a inanmakla başlar. Gazzâlî'de ise peygamberlerin getirdiği her şey yakînün mecralarıdır. O da Tirmizî gibi tevhidi vurgulayarak, sebeplere iltifat etmemeyi yakîn olarak görür. Sebepler nimetleri verenin kalemi ve parmakları gibidir. Kişi sebeplerden geçip sebeplerin kaynağını gördüğünde tevekkül, rıza, teslimiyet kendisini kaplar; gazap, kin, haset gibi kötü huylar kaybolur.¹⁵⁴ Gazzâlî de Tirmizî gibi rızka vurgu yaparak yakînün farklı bir derecesini anlatır. Ona göre yakînün en üst makamı şekten, sebeplere bağlanmaktan uzaklaşıp, her halinin, gönlünden geçenlerin, kalbindeki hâtıraların Allah tarafından müşâhede edildiğini bilmektir. Şekten geçerek ulaşılan yakîn tüm müminlere, sebeplerden vazgeçerek ulaşılan yakîn mukarreblere, en son ifade edilen yakîn de siddıklara aittir.¹⁵⁵ Bu yakîn Ebu Bekir'in (r.a) kalbinde bulunan yakîn gibidir. Nitekim Gazzâlî "*Ebu Bekir Sıddîk (r.a) bütün insanlardan üstün olmasını, çok oruç tutmak, çok namaz kılmak, çok hadîs rivayet etmek, fetva ilmini çok bilmek ve kelâm ilmine dalmakla kazanmış değildir. O zâtın bu büyük mertebeyi elde etmesine sebep, kalbinde yerleşen sarsılmaz imanındır-yakînidir.*" yorumunu *İhyâ'sında* çok sık tekrarlar. Onun bu tekrarından yola çıkarak Gazzâlî'nin

¹⁴⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, ss. 284-285.

¹⁵⁰ A.g.e., s. 286.

¹⁵¹ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, s. 82.

¹⁵² A.g.e., s. 86.

¹⁵³ A.g.e., s. 87.

¹⁵⁴ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 287.

¹⁵⁵ A.yer.

İhyâ 'yı yazma amaçlarından biri de müminlerin kalbindeki yakîni kuvvetlendirmektir denilse mübalağa edilmemiş olur.¹⁵⁶

Gazzâlî ve Tirmizî yakînin nefsinin tezkiye eden ve felaha kavuşmuş kalpte bulunacağına hemfikirdir. Onlar yakîni bilginin, levh-i mahfûzla kalp arasında bulunan perdenin kalkmasından sonra kalpte belireceğini söylerler. Perdelerden sıyrılan kalp melekûta tecelligâh olur. Yakîne eren kalp aldığı Allah'tan, *Hazreti Rububiyet'ten* alır, zira mevcudatın tamamı O'nun zâtından ve ef'alinden başka bir şey değildir. İkisi de iki farklı hadisin ana cümlesinden hareketle bu yorumları yapar: Gazzâlî Hz. Ömer'in (r.a) "*Kalbim rabbimi gördü.*" rivayetinden, Tirmizî Hz. Hârîse'nin (r.a) "*Sanki Rabbimin arşını ayan beyan görüyorum.*" ifadesinden. Ayrıca Gazzâlî'nin "*Kalbe tecelli edenler bazılarında göre Cennet'in tam kendisidir.*" yorumu akıllara Hârîse hadisini de getirmektedir.¹⁵⁷

Tirmizî yukarıdaki açıklamalarının ardından ârif kimsenin halinden bahseder. Ârifler kalplerini Allah'a bağlamış, hali en güzel olan topluluklardır. Allah'ın kendileri için istedikleri onların kalplerinin arzularıdır.¹⁵⁸ Gazzâlî ise yukarıdaki tafsilattan sonra iman bakımından insanları üç mertebeye değerlendirir. Üçüncü mertebeye olan âriflerin imanı, yakîn nûru ile müşâhede edilen imandır bu da en yüksek mertebeye olan hakka'l-yakîn mertebesidir. Bu mertebeye mukarreblerin ve siddıkların mertebesidir.¹⁵⁹

IV. HEVÂ

Kalp yaratılış olarak meleğin ilhamını veya şeytanın vesvesesini kabul edecek haldedir. Gazzâlî'ye göre insan şehvet ve öfkesine uyarsa kalpte hevâ hakim olur ve kalp şeytanın tasallutuna uğrar. Çünkü hevâ şeytanın sığındığı, barındığı mekandır. Eğer kişi şehveti ile mücâhede edip hevâyı nefsinin hakîmi kılmasa, kalbin ahlakı meleklerle

¹⁵⁶ Hakîm et-Tirmizî'nin de kitaplarında en çok tekrar ettiği rivayet Hârîse hadisidir. "*Peygamber (s.a.v) Hârîse'ye "Nasıl sabahladın ey Hârîse?" diye sordu. Hârîse, cevaben "Hakiki bir mümin olarak yâ Rasûlallah!" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.v) "Senin imanının hakikati nedir?" buyurdu. Hârîse: "Dünyadan uzaklaştım. Geceleri uykusuz, gündüzleri susuz geçirdim. Artık rabbimin arşını apaçık seyrediyorum, cennetliklerin nasıl nimetlendiklerini ve cehennemliklerin nasıl bağırıp çağırdıklarını görüyorum gibiyim."* Hârîse'nin bu sözleri üzerine Peygamber (s.a.v): "*Allah'ın kalbini nurlandırdığı mü'min! Marifete erdin (bildin), onun gereğini yap...*" buyurdu." Bu hadisi Tirmizî siddıkların cihadı başlığında uzunca ele alır. *Riyâzetü'n-nefs*, s. 59. Bu hadisten yola çıkarak onun da kitaplarını kaleme almaktaki maksatlarından biri müminlerin kalbindeki yakîni artırmaktır denilebilir. Bu hadisi Kelâbâzî ve Gazzâlî de yakîn bağlamında değerlendirmiştir. Bkz.: Mahmud Esad Erkaya, "Tasavvufta Hakikat Kavramına Kaynak Olması Yönüyle Hârîse Hadisi", Adana, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 2, 2017, ss. 149-184.

¹⁵⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, ss. 67-70; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, ss. 530-531.

¹⁵⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, a.yer.

¹⁵⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, s. 532.

benzer ve kalp meleklerle dolup taşar.¹⁶⁰ Tirmizî’de kalbi; mârifetin veya şeytanın, şehvetin, hevânın mahalli olarak görür.¹⁶¹ Kalp kalbe baskın olana aittir.¹⁶² Nefs lezzet ve arzulara alışıp, hevâsına göre hareket ettiğinde şehvetler kalbe hâkim olur. Fakat kalp hevâ ve şehvetlerle mücâhede¹⁶³ ederse Allah’ın dostluğunu ve yakınlığını kazanır.¹⁶⁴

Gazzâlî hevâyla muhatap olan kalpleri üçe ayırır.¹⁶⁵ Birincisi riyâzetle tezkiye edilmiş, takva ile desteklenmiş kalptir. Bu kalp melekût âlemine açılmış, akli hizmetine almış, nûrlarla dolmuştur. Bu kalpte hevâ bulunmaz. İkincisi hevâ ile dolup kirlenen, şeytanın bulunduğu kalptir. Böyle bir kalp fetva almak, doğruyu bulmak istediğinde aklına müracaat eder. Fakat hevâ ateşinin karanlık dumanları her yeri sarmış, aklın askerlerinin müdafasını engellemiş, aklın gözleri dumanla dolmuş, akıl göremez hale gelmiştir. İman ve yakîn nûru burada söndüğünden kalp şeytanın ve hevânın isteği doğrultusunda karar vermeye mahkum olur.¹⁶⁶ Üçüncü kalp, hevâ hatıralarının ve iman hatıralarının birlikte bulunduğu kalptir. Bu kalbin akli da bazen şeytanın ve nefsin bazen de meleğin çağrılarına kulak verir. Bu iki kuvvet arasında bocalayıp durur, bu iki kuvvet Rahman’ın iki parmağı gibidir.¹⁶⁷

¹⁶⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 554.

¹⁶¹ Tirmizî aynı kitabın başka bir bölümünde ilmin, aklın ve marifetin kalpte, hevâ ve şehvetin kalbin dışında, kalp ile Rabbi arasında olduğunu söyler. Hakîm et-Tirmizî, *Edebu’n-nefs*, s. 103.

¹⁶² Hakîm et-Tirmizî, *Edebu’n-nefs*, s. 15.

¹⁶³ Hakîm et-Tirmizî mücâhedeye güzel bir yorum getirir: Mücâhede müfaale kalıbındandır. Müfaale kalıbı ise istisnalar hariç iki kişi ile olur. Allah’a bağlanmayı amaçlayan ve Allah’a ulaşmak için hakkıyla mücâhede eden kişi yalnız değildir. Allah kullarını mücâhede için destekler, cesaretlendirir. O kullarının sahibidir ve en güzel yardımcısıdır. Bundan dolayı Tirmizî mücâhede yolunda bu yardımın tükenmeden devam edeceğini belirtir. Bütün bu açıklamalarını Hac suresi 78. ayete dayanarak yapar. Hakîm et-Tirmizî, *Edebu’n-nefs*, s. 102. Bu tanım diğer sûfilerle karşılaştırıldığında özgün bir tanım gibi görünmektedir. İbn Arabî de Hac suresi 78. Ayeti mücâhede için yaptığı dörtlü tasnifin en son derecesi olan hakiki mücâhedeye delil gösterir. Süleyman Uludağ, “Mücâhede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 31, ss. 440-441.

¹⁶⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu’n-nefs*, s. 34.

¹⁶⁵ Râgıb el-İsfahânî de hevânın kalple alakasını üç grupta inceler:

1. Hevanın insanı etki altına alarak ele geçirmesi ki, “Hevasını ilah edineni gördün mü?” (Câsiye/23) ayeti buna işarettir.

2. Kişinin heva ile mücâhede etmesi. Allah Resûlü ‘düşmanlarınızla savaşır gibi hevânınızla savaşın’ buyurarak buna dikkat çekmiştir.

3. Bir çok peygamber velide olduğu gibi kişinin hevâsına tamamen hakim olmasıdır. “Rabbinin makamından korkan ve nefsi hevâdan sakındırana gelince cennet de onun barınağıdır.” (Nâziat/40-41) ayetinde kastedilen mana budur. Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerîa*, s. 92.

¹⁶⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 590-591.

¹⁶⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 592-593.

Tirmizî'ye göre de hevânın aslı cehennem ateşidir.¹⁶⁸ Hevâ şehvetleri süsler, nefis mutluluk ve sevinçleri kalbe bir ihtiyaç gibi gösterir. Arzulanan şey gerçekleşene kadar kalp baskı altında kalır. Kalp; nefis, şehvet ve hevânın sultasına girer. Hevâyla birlikte gelen şehvetlerin ve öfkenin dumanı sadra dolar oradan fuadı kuşatır. Fuadın gözleri dumanla dolar, bu dumanın adı ahmaklıktır. Bu ahmaklık fuâdın aklın nûrunu almasına engel olur.¹⁶⁹ Tirmizî fuâddaki bu karanlığı kafir için küfür, mümin için gaflet olarak görür.

Gazzâlî'nin hevâ havatırları ve iman havatırları olarak ifade ettiğini Tirmizî hevâ kaynaklı sevinçler ve azamet kaynaklı sevinçler olarak dile getirir. Kulun kalbi bu iki sevinç arasında sürekli gelir gider. Bazen kalbe cehennem kapısından gelen hevâ bazen de mârifet ve nûrun basîretiyle azamet hâkim olur. Bu konuyu anlatırken ikisinin de ana kaynağı Furkan suresinin 43-44. ayetleridir.¹⁷⁰

Tirmizî nefsin ve hevânın özünü toprak olarak değerlendirdiği *Edebu'n-nefs* kitabında hevânın iki türlü yönelimi olduğundan bahseder. Birincisi kendi cinsini ve toprağın nimetlerini arzulamak, diğeri halkın nazarında itibar kazanıp lider olmayı arzulamaktır. Hevânın bu tür şehvet ve arzularını tatmin etmenin sonu rablik iddiasıdır. Nitekim Firavun ve Nemrut bu hevânın sonucunda rablik iddia etmiştir.¹⁷¹ Tirmizî'nin bu düşüncesinin devamı Gazzâlî'den önce Hücvîrî'de de görülür. Hücvîrî insanların tutkularını ikiye ayırır. “Bunların ilki lezzet ve şehvet hevâsı yani cinsî arzu, yeme içme arzusu gibi bedenî istek ve tutkular, diğeri de halkın gönlünde mevki kazanma ve reislik hevâsıdır. Özellikle ikincisi, hem ona müptelâ olanları hem de müptelâ olan kimseye saygı duyup peşinden gidenleri saptırdığı için tehlikelerin en büyüğüdür.”¹⁷²

Gazzâlî'nin *İhyâ*'da hevânın bu iki çeşidiyle ilgili olarak yaptığı tahliller, hem tasavvuf literatüründe hem de genel olarak İslâm düşüncesinde hiçbir zaman aşılammıştır.¹⁷³ Birinci hevâ olan cinsî arzu ve yeme içme arzusunu Gazzâlî *İhyâ*'nın

¹⁶⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Riyâzetü'n-nefs*, s.33. Tirmizî başka bir yerde hevâyı nefsin cevheri olan değerli bir taş olarak görür. Hz. Adem (a.s) topraktan yaratılmıştır. Hevâ Hz. Adem'in (a.s) kendisinde topraklık cevheri bulunan unsurudur. Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, s. 114.

¹⁶⁹ A.yer.

¹⁷⁰ Hakîm et-Tirmizî, *Riyâzetü'n-nefs*, ss. 46-48. “Kendi nefsinin arzusunu kendisine ilah edineni gördün mü? Ona sen mi vekil olacaksın? Yoksa sen onların çoğunun söz dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkıncırlar.” Furkan 25/43-44.

¹⁷¹ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, ss. 114-118.

¹⁷² Mustafa Çağrırcı, “Hevâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, ss. 274-276.

¹⁷³ A.yer.

üçüncü cildinin şehvetleri kırmak bölümünde, ikinci hevâ riyaset arzusunu aynı cildin sekizinci bölümü olan makam ve rıyanın yerilmesinde ele alır. Birinci hevâya yaptığı yorumlar Ebû Talîb el-Mekkî'ye benzese de ikinci hevâ olan riyaset arzusu hakkında yaptığı yorumlar psikolojik, sosyal, ahlâkî ve tasavvufî yönleriyle alanında ilk olma özelliğine sahiptir. Onun bu tahlilleri, eserlerinde câh (makam) konusuna yer veren sonraki ahlâkçılar tarafından hemen hemen aynen tekrar edilmiştir.¹⁷⁴

Gazzâlî, “Bütün sosyal huzursuzlukların kaynağı olarak düşündüğü mevki tutkusunun temelinde insanın bencil arzularını gerçekleştirme eğilimini görür. Ona göre esasında dünyanın iki rüknü olan servet ve mevki arzusunun psikososyal sebebi insanın başkaları nezdinde saygınlık kazanma eğilimidir. Özellikle mevki kazanma isteği bulunan kişi, sahip olduğu veya sahipmiş gibi görüldüğü yüksek meziyetler dolayısıyla insanların gönüllerinde kendisi hakkında hayranlık uyandırmak suretiyle onların bağlılıklarını sağlar ve bu şekilde ‘hürleri kendisine köle yapar.’ Gazzâlî mevki ve makam arzusunu başlıca iki sebebe bağlar. Bunlardan ilki insanın kendi geleceği hakkındaki kaygıdır. Bu kaygılar onu, mevki ve itibarını yükseltip yaygınlaştırarak daha uzun zaman, daha geniş çevrede güvence içinde olacağı bir gelecek hazırlama çabasına iter. Gazzâlî mevki tutkusunun diğer sebebi dolayısıyla yaptığı açıklamaları ile bu tutkunun metafizik temellerine inmeye çalışmıştır. Ona göre, ‘*De ki, ruh rabbimin emrindedir.*’¹⁷⁵ meâlindeki âyetin de gösterdiği gibi insan ruhu ‘rabbânî bir varlık’tır. Rubûbiyyet ‘varlık ve kemalde tekleşmek, eşsizleşmek’tir. Kemal ilâhî sıfatlardan olduğu için -yine ilâhî bir varlık olan- insan tarafından tabii olarak istenir. Kudret ve hakîmiyet birer kemaldir. Şu halde başkaları üzerinde hakîmiyet kurma arzusu insanın tabiatında vardır. Servet gibi mevki ve mansıb da dünya hayatının geçici ihtiyaçlarındandır. Dünyevî olan her imkân gibi mevkiden de âhiret için faydalanılabilir. Şu halde mevki kendi başına bir gaye olarak alınmamalı, özellikle dinî değerler bu gayeye vasıta kılınmamalıdır. İbadet vasıtasıyla mal ve câh kazanmaya kalkışmak dine karşı işlenmiş bir suçtur ve haramdır.”¹⁷⁶

¹⁷⁴ Özellikle Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) *Kitâbü'n-Nefs ve'r-rûh'da*, Feyz-i Kâşânî (ö.1090/1679) *el-Hakâ'ik fi mehâsini'l-ahlâk'ta*, Ebû Saîd Hâdimî (ö.1176/1762) *el-Berîka'da* riyaset sevgisini aynen aktaranların başında gelir. Mustafa Çağrıçı, “Câh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, s. 14-15.

¹⁷⁵ İsrâ 17/85

¹⁷⁶ Mustafa Çağrıçı, “Câh”, a.yer.

V. İLİM

Gazzâlî ilmin aslını kalpte gerçekleşen keşf olarak görür. Keşfi temellendirirken de ilimlerin sınıflandırılmasını ele alır. Ebû Hamîd öncelikle ilmi ikiye ayırır. Dinî ilimler aklî ilimler. Dinî ilimler de kendi içinde ikiye ayrılır; dünya hayatını nizama koyan ilimler, âhiret hayatını tanzim eden ilimler. Âhiret hayatıyla ilgili ilimleri de ikiye ayırır; kalbin halleriyle alakalı olan muâmele ilmi, ilimlerin asıl gayesi olan mükâşefe ilmi. Mükâşefe ilmi kitaplarda bahsedilmeyecek kadar değerlidir. Ancak muâmele ilminden bahsedilebilir. *İhyâ*'nın ana konusu olan muâmele ilmi de iki kısımdır. Bedenin amelleriyle alakalı olan ilm-i zâhir, kalbin amelleriyle ilgili olan ilm-i bâtin.¹⁷⁷

Tirmizî'de kalpteki keşfe, işâret ilmi-hikmet diyerek keşfi, ilmin aslı kabul eder. O da ilmi ikiye ayırır.¹⁷⁸ İbâre ilmi, işâret ilmi. İbâre ilmi dille ifade edilebilen zâhirî bilgidir ve yeri sadrdır. İşâret ilmi ise Allah'ın kalbini gaybını müşâhede etmeye ve gaybının ardında bulunan perdeleri açtığı kuluna ihsanıdır, yeri kalptir.¹⁷⁹ Tirmizî'nin ibâre ilmi dediği Gazzâlî'deki aklî ilme, nizamî ilme ve zâhirî ilme tekabül eder; işâret ilmi ise mükâşefe ve ilmi bâtinı kapsar. Her ikisi de mükâşefe-işâret ilminin kalpte gerçekleşeceğini¹⁸⁰ ve bu gerçekleştiğinde kalple Rab arasındaki perdenin kalkacağını melekût âleminden gelen nûrların kalpte parlayacağını söyler.¹⁸¹ Tabî ki bunun olabilmesi için kalbin kirlerinden arındırılmış olması gerekir.

Gazzâlî'ye göre bütün bu bahsedilen ilimler üç mertebede toplanabilir.¹⁸² İlki vasıta olan ilimler, ikincisi mesafe aştıran ilimler, üçüncüsü ise maksada ulaştıran ilimlerdir. Vasıta ilimler tıp, fıkıh, dünya ve bedenle ilgili diğer ilimlerdir. Mesafe aştıran ilimler kalbi temizlemenin (mücâhede) ve Allah'ın dilediği yüce makamlara erişmenin ilmidir. Maksada ulaştıran ilimler ise Allah'ın zatını, sıfatlarını, ef'alini, meleklerini bilmek yani mükâşefe ilmini öğrenmektir.¹⁸³ Tirmizî de kalpteki ilim

¹⁷⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 17-18.

¹⁷⁸ Tirmizî'nin ilmi üçe ayırdığı yerler de vardır. Bu tasniflere örnek verilecek olursa; ilim üç çeşittir: Helal ve haram (bu dünyanın ilmi), ahkâm-ı ahiret (ilm-i bâtin), Allah'ın kulları hakkında her iki dünyada ahkâmına dair olan ilim. Çift, *a.g.e.*, s. 275. Tirmizî'nin bu tasnifi sûfi teorisyenlerinden Muhâsibî ile aynıdır: "İlim üç çeşittir. Birisi helal (iyi) ve haramı (kötüyü) bilmedir. Ve o, bu dünyanın ilmidir yani zahir ilmidir. Diğerî ahirete müteallik hükümleri (kanunları) bilmedir ki, o da batın ilmidir. Diğer üçüncüsü ise Allah'ı ve Allah'ın dünya ve ahirette, yaratıkları hakkında kanunlarını bilmektir." Aydın, *a.g.t.*, s. 109.

¹⁷⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, s. 43.

¹⁸⁰ Bunu söylerken Gazzâlî'nin Tirmizî gibi sadr-kalp-fuad-lübb ayrımı yapmadığını tekrar hatırlatmak gerekir.

¹⁸¹ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, a.yer, İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, s. 530.

¹⁸² Gazzâlî bu mertebeleri hac yolcusu olan köle metaforuyla açıklar.

¹⁸³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 239.

mertebelerini deniz ve yolcu metaforundan yola çıkararak anlatır. O Gazzâlî'nin vasıta ilimlerini sadrın ilmi olarak değerlendirdiğinden burada onlardan bahsetmez. Kalp denizinde açılan kişilerden kimisine dünyanın halleri, şeytanın hileleri, vesvese türlerinin bilgisi verilir. Bazılarına takva sahiplerinin mertebesi açılır mücâhede ilmi verilir. Bazıları ayetlerin yorumundan Allah'ın lütuf ve ihsan sahibi olduğu bilgisine ulaşır. Kimilerine takdirat gösterilir. Kimisi Hakkın fiillerinin bilgisini elde eder. Kimileri mârifet ve muhabbeti elde eder. En son ve ilimde en yüksek dereceyi elde edenlere ise Hakkın birliğinin ve tekliğinin müşâhedesi gösterilir.¹⁸⁴ Bu mertebelerin bir sınırı olmadığı gibi ilmin de bir sınırı yoktur. Hakîm et-Tirmizî burada denizden çıkan lületaşını hikmete benzetir. O hakîmi müşâhedeye ulaşan olarak nitelendirir. Ona müşâhedesi sonucunda hikmet verilir. Hakîm hikmeti açıkladığında göz hastalarının lületaşıyla şifa bulması gibi kalp hastaları da hikmetlerle şifaya kavuşur. Gazzâlî de hikmeti kıymetli taşlara benzetir. Nasıl ki kıymetli taşlar hayvanların boynuna takılmazsa hikmet de istidadı olmayana aktarılmamalıdır.¹⁸⁵

Gazzâlî'ye göre insan kalbini diğer mahlukattan ayıran özellik emaneti, tevhit ve mârifeti taşımaya muktedir olmasıdır, bütün kalpler ilmin en yüksek derecesi olan mârifeti elde etmeye kabiliyetlidir.¹⁸⁶ Fakat kalpteki ârizî sebeplerden dolayı kalp mârifeti elde edemez. Mârifeti elde etmek, sırları keşfetmek için nefsi temizlemek, Allah'tan gayrı her şeyden yüz çevirip Allah'a yönelmek gerekir. Kişi bunları yaptığında sadrına nûr dolar, ilâhî sırlar keşfolunur.¹⁸⁷ Tirmizî de aynı düşünceleri dillendirir. Kalp mârifetin, aklın, ilmin yeridir. Nefs kirlendiğinde mârifetin nûru kalpten kaybolur. Nefs lezzet ve şehvetlerden alıkonduğunda kalp mârifeti elde eder.¹⁸⁸ Her ikisi de ilmin, mârifetin levh-i mahfuzda var olduğunu söyler. Şayet kalp gözü/ kalp kapısı levh-i mahfuzda açılırsa nefisler sükûnete erer, endişelerden sıyrılır, müşâhedeye ulaşır, hassalara ihtiyaç duymadan yakîn ilmini öğrenir.¹⁸⁹

Onların hemfikir olduğu başka bir konu ise fikh-ı zâhir, fikh-ı bâtıdır. Tirmizî fikh ve fakih kelimelerini şu şekilde açıklar: Ayrıntılar hakkında anlayış sahibi olan

¹⁸⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, ss. 36-38.

¹⁸⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 247.

¹⁸⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 529.

¹⁸⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 538.

¹⁸⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, s. 60.

¹⁸⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Edebu'n-nefs*, s.19; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 541.

kimse esaslarda da anlayış sahibi sayılmaz. Hükümleri bilmek açısından fakih¹⁹⁰ çoktur, onlar anlayış kazanma açısından fakihtirler, yani onlar bilginin taşıyıcısıdır. Fıkıh bilgidir, fakih ise anlayış sahibi olan öğrenen kişidir. Gerçek fıkıh kalbin anlayışı demektir.¹⁹¹ Gazzâlî de bazı terimlerin anlamlarının değiştiğini söyler onlardan biri de fakihtir. Tirmizî gibi o da fakihi ayrıntıda boğulan kişi olarak niteler. “Eğer fakihe liandan, zıhardan vb. sorsan ciltler dolusu cevap verir fakat belki ömür boyu hiç lazım olmaz, bunlarla uğraşır durur da mühim olanı ihmal eder.”¹⁹² Asıl fakih dünya ilimlerini bilen değil, ahiret ilimlerini ve kalp amellerini bilendir.¹⁹³

VI. HALVET / UZLET

Gazzâlî'nin ve Hakîm et-Tirmizî'nin hayatına bakıldığında uzlet halinin pratik olarak yaşandığı görülür. Tirmizî hakikat arayışı içinde olduğu dönemde insanlardan uzaklaştığını, ıssız yerlerden, yalnızlıktan hoşlandığını, sürekli namaz, oruç, zikirle meşgul olduğunu, nefsinin riyazet yoluyla terbiye etmeye çalıştığını *Büdüvvü şe'n*'de anlatır. Gazzâlî'nin de tasavvufa yönelmesinin ilk evresi uzlet hayatıyla başlar. O istemsiz olsa da yemeden içmeden kesilir, konuşamaz olur ve çareyi vatanı terk edip yalnız kalmakta bulur. Fakat her ikisinin de uzleti geçici bir durumdur, onlar cemiyet içinde yaşamayı tercih ederler.

Gazzâlî uzlet hususunda seleflerinden istifade etmekle birlikte seleflerinin yolunu fazla takip etmez. Çünkü Hâris el-Muhâsibî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî ihtilattan ziyade uzleti ön plana çıkarır ve sûfinin selameti için uzleti gerekli görür.¹⁹⁴ Gazzâlî ise cemiyet hayatının faydalarının olduğunu, hatta toplumsallığın sûfinin seyru sülûkunda mesafe kat etmesine sebep olacağını ifade eder. Cemiyet hayatı kişiye ilim öğrenip öğretme, kazanç sağlayıp tasadduk etme,¹⁹⁵ insanların eziyetlerine katlanarak nefsi terbiye etme, ibadetlerden yorulan nefsi halkla ünsiyet kurarak dinlendirme, halka hizmet ederek tevazu sahibi olma, tecrübe elde etme ve ahlakı

¹⁹⁰ Tirmizî'ye göre ayetlerin bir zâhirî bir de bâtinî yönü vardır. Allah'ın kullarına kanıtı olan zâhirî hükmü elde eden fakih, Allah'ın muradına uygun ve kanıtına ulaşmaya rehberlik eden hem zâhirî hem bâtinî hükmü elde eden kişi ise hakîmdir. Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, s. 61.

¹⁹¹ Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-fark*, s. 59.

¹⁹² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 169.

¹⁹³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 1, s. 191.

¹⁹⁴ Zafer Erginli, *İlk Süfîlerde Nefs Kavramı: Haris Muhasibî Örneği*, s. 168; Abdülkerim Kuşeyrî, *a.g.e.*, ss. 197-198; Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, C. 1, ss. 399-401.

¹⁹⁵ Mekkî fakirleri Allah'ın zikriyle mânevî dirilik kazananlar, zenginleri ise dünya derdi ve sevgisiyle kalben ölümler olarak değerlendirir. Mekkî, *a.g.e.*, s. 399.

güzelleştirme gibi faydalar sağlar.¹⁹⁶ Hakîm et-Tirmizî de halveti seyru sülûkun başlangıcında gerekli görür.¹⁹⁷ Ona göre esas olan halvet ve uzlet değil bilakis halk içinde Hak'la birlikte olmak ve halktan gelen eziyetlere katlanmaktır. O ruhbanlar gibi bir köşeye çekilip toplumdan tecrit edilmeyi geçmiş ümmetlere ait görür. Muhammed ümmetinin ruhbanlığı ise cihattır. Cihat varken bir yere çekilip uzlete girmek aldanmışlıktır, miskinliktir.¹⁹⁸ Cihat varken uzlete girilmeyeceği konusunda Gazzâlî de Tirmizî'yle hemfikirdir. O bu fikrine “*Bir kimsenin Allah yolunda mücâhede etmesi evinde kaldığı altmış senelik namazdan hayırlıdır.*” hadisini delil gösterir.¹⁹⁹

Gazzâlî ve Tirmizî uzletten önce sâlikin bazı hasletlere sahip olması gerektiğini düşünür. Bu hasletlerin başında ilim sahibi olmak gelir. Tirmizî kastettiği ilmi taharet, namaz, oruç olarak açıklar. Gazzâlî ise açıklama yapmadan farz olan ilimler diye genel ifade kullanır.²⁰⁰ Ardından Tirmizî'den farklı olarak ilmin niçin gerekli olduğunu beyan eder. Farz olan ilimleri öğrenmeden uzlete giren günahkârdır. İlim öğrenmeden uzlete çekilen kimse vaktinin çoğunu uyku ve hayali şeylerle geçirir. Halvette ibadet etmesini beceremeyen ve bu hususta bilgi sahibi olmayan avam ve cahilin uzletinde hayır yoktur. Nasıl ki cahil bir hasta hâzık hekim olmadan kendini tedavi etmeye kalkışırsa hastalığı artar, cahil insan da muhtaç olduğu ilmi öğrenmeden uzlete çekilirse ancak nefis hastalığını artırır.²⁰¹ Gazzâlî'nin bu düşüncesi, Tirmizî'nin tek başına uzlet yapamayanların, ârif bir şeyh kontrolünde uzlet yapması gerektiği görüşünün farklı ifade edilmiş halidir.²⁰²

İki müellife göre uzletten önce yapılması gerekenlerden biri de riyazet ve mücâhededir. Sâlik uzletten önce yediğine içtiğine ve ahlâkına dikkat etmeli, hayvansal gıdalar yerine nebatî gıdalar tercih etmelidir. Fakat bunlardan daha önemlisi nefis

¹⁹⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 188-200.

¹⁹⁷ Kuşeyrî de uzleti bidayet halinde gerekli görenlerdendir. Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 197. Muhâsibî ise bidayet nihayet gibi belirli bir sınırlandırmaya gitmez, kişinin kendini tedavi edip iradesinin güçleneceği vakte kadar halveti gerekli görür. Erginli, *a.g.t.*, s. 169. Mekkî ve Serrac ise Muhâsibî'ye benzer yorum yapar. Zayıf tabiatlı olanlar uzlet yapmalı, hak yolunda örnek olacak âlimler ve imamlar ise halk arasına karışıp onlarla yaşamalıdır. Mekkî, *a.g.e.*, C. 1, s. 393; Serrâc, *a.g.e.*, s. 501. Gazzâlî'nin bu husustaki düşüncesi seleflerinden farklıdır. Avam ve cahillerin uzletinde hayır yoktur. Uzlet en çok ilim sahibi âlime yakışır. İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 189.

¹⁹⁸ Salih Çift, *a.g.e.*, ss.240-241.

¹⁹⁹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 165.

²⁰⁰ Kuşeyrî de uzletten önce farzları eda etmeye yarayan şer'î bilgileri öğrenmek gerektiğini vurgular. Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 198.

²⁰¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 189.

²⁰² Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk*, s. 13. Halvet esnasında şeyhe ihtiyaç Mekkî tarafından farklı bir şekilde dile getirilmiştir: Halvet, mevcut akıldan başka bir akla, tek başına olmak da insana takviye olacak ayrı bir imana muhtaçtır. Mekkî, *a.g.e.*, s. 393.

mücâhedesi yapmalı ahlâkını düzeltmelidir.²⁰³ Her iki müellif de ahlâkı düzeltmede insanların eziyetine katlanmanın önemini vurgular.²⁰⁴ Gazzâlî uzlette insanın ahlâkî zayıflıklarının farkına varamayacağını, ihtilatta ise öfke, kin, çekememezlik gibi özelliklerin fark edileceğini ve yine uzletten önce bunların tedavi edilmesi gerektiğini vurgular.²⁰⁵ O uzletten önceki nefis terbiyesindeki maksadı Tirmizî’den daha iyi bir şekilde vuzuha kavuşturur. Riyazet, mücâhede, nefis terbiyesinden maksat terbiyenin kendisi değil terbiye edilen hayvana binip onunla mesafeler aşmaktır. Ömür boyu nefis terbiyesiyle uğraşanlar, hiç binmediği hayvanın terbiyesiyle meşgul olanlar gibidir.²⁰⁶ Tirmizî’nin uzlet öncesi riyazet konusunda Gazzâlî de dâhil kendinden sonraki sûfilerden ayrıldığı nokta uzlet öncesi yapılan riyazet ile birlikte kişiye bazı fütûhatların vârid olacağını söylemesidir. O riyazet yaparken feth elde edemeyenden hayır gelmeyeceğini belirtir.²⁰⁷

Gazzâlî ve Tirmizî’ye göre uzlet öncesi dikkat edilmesi gereken diğer bir husus halkın teveccühüne sebep olmaması için uzlet mahallinin halkın gözünden uzak olmasıdır. Çünkü halkın teveccühü akılda tutularak yapılan uzlet riya içerir. İnsanlar kendinden bahsettiği için kişi kolaylıkla uzlet yapar fakat niyetinden dolayı mükâfatı kaybeder. Uzleti insanların teveccühüne ve hüsn-ü zannına mazhar olmak için yapanlar aldanmıştır. Halbuki asıl fayda ve zarar Allah katındadır. Bu düşünceye sahip olan sâlik uzlete girdiği mekanın kapılarını halka kapatmalı, uzlet sayesinde ulaşacağı şöhretten kaçmalı, insanların kendisini ziyaret etmelerini engellemelidir.²⁰⁸ Bu düşünce Gazzâlî ve Tirmizî’den önce Muhâsibî’de de bulunur. Muhâsibî uzletin “şöhrete basamak yapılması yoluyla kalbin rahatlmasını, kibir ve kendini beğenmeyle kendini Allah’ın dostu saymasını” uzletin tehlikelerinden sayar.²⁰⁹

Müellifler uzlette devamlı zikir halinde olunması gerektiğini söyler.²¹⁰ Hatta mürid farzlar ve revâtib sünnetler haricinde ibadetle meşgul olmamalı dilinde ve

²⁰³ Ahlakî düzeltme düşüncesi Kuşeyrî’de de vardır. Ona göre hakikatte uzlet kötü huylardan ayrılmaktır, uzletlin tesiri vatandan ayrılmada değil, kötü vasıfları değiştirmede aranmalıdır. Bunun içindir ki, ârif kâin ve bâin olan kimsedir, yani zâhiren halkla sırren Hak’la olan kimsedir (halvet der encümen, kâne fe-bâne). Kuşeyrî, *a.g.e.*, s. 198.

²⁰⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü’s-sülûk*, s. 14; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 194.

²⁰⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 201.

²⁰⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 194.

²⁰⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü’s-sülûk*, s. 14.

²⁰⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü’s-sülûk*, s. 13; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 198-199; C. 4, s. 515.

²⁰⁹ Erginli, *a.g.t.*, s. 170.

²¹⁰ Muhâsibî’de halvetin temel prensibini zikirle meşguliyet olarak kabul eder. Erginli, *a.g.t.*, s. 168.

kalbinde yalnızca zikir olmalıdır. Zikirlerin en üstünü ise *Allah* lafzıdır, sâlik bu zikre devam etmelidir.²¹¹ Gazzâlî uzlette yapılan zikrin Allah lafzı hâricinde şeyhin uygun göreceği bir zikir de olabileceğini belirtir.²¹² Tirmizî ise bu tercihi kişinin inisiyatifine bırakır. Zikirde maksat kalpteki bütün vesveseleri temizlemeye çalışmaktır. Sâlikin kalbine zikir esnasında bidat ve küfür nevinde hatıralar düşer. Bu hususta dikkatli olunmalı; Allah'ın bu tür vasıflardan münezzehe olduğu bilinmelidir.²¹³ Burada Tirmizî'nin ayetlerle ve somut örneklerle konuyu açıklaması Gazzâlî'ye göre daha detaylıdır.

Yine her iki sûfî zikir esnasında kalbe gelen vâridatın melekî veya şeytanî olabileceğini belirtir. Tirmizî vâridlerin melekî olduğunun vâridatın ardında kalan sakinlik, ilim, lezzetten anlaşılacağını; şeytanî olan vâridin ise ardında adalelerde ağrı, elem, tasa, hayret bırakacağını dolayısıyla kişinin bu hükmü tek başına verebileceğini belirtir.²¹⁴ Gazzâlî ise Rahmanî veya şeytanî varidin şeyhe arz edilmesi gerektiğini söyler. Şayet mürîd yalnız bırakılırsa uzletin sonunda ibâhiyye²¹⁵ yoluna sapabilir.²¹⁶

Gazzâlî ve Tirmizî uzlet sonunda sâlike keşf kapılarının açılacağını belirtir. Kalp tamamen Allah'a bağlandığı zaman Hazret-i Rubûbiyyetin Celâli kendisine keşfolmaya başlar; Hak sûfide tecelli eder ve izahı caiz olmayan, belki lisan ile anlatılmayan ilâhî lütüflara mazhar olunur. Burada sâlik uyanık olmalı halini âşikâr etmemelidir.²¹⁷ Gazzâlî mükâşefe ilminin gizlenilmesi gerektiğini düşündüğünden bu keşfleri detaylı olarak anlatmaz. Tirmizî ise keşfleri derecelendirerek tafsilatlı anlatır. Ayrıca Tirmizî keşfin hayal mi gerçek mi olduğunu sâlikin kendisinin anlayabileceğini vurgular.²¹⁸

²¹¹ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk*, s. 14; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 648.

²¹² İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 649.

²¹³ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk*, s. 15; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 650.

²¹⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk*, s. 14.

²¹⁵ İbâhiyye; dinin emirleriyle ahlâkî ve kanunî düzenlemeleri benimsemeyen grupları ifade eder. İbâhî fırkalar, genellikle âyet ve hadislerin zâhirî mânaları yanında bâtinî mânalarının da olduğunu ileri sürerek bâtına yönelme bahanesiyle nasların zâhirini hiçbir kurala bağlı kalmadan te'vil etmişler, bu şekilde dinî hükümleri geçersiz hale getirmişlerdir. Hasan Onat, "İbâhiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 19, ss. 252-254.

²¹⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 652.

²¹⁷ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk*, s. 15; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 652.

²¹⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Keyfiyyetü's-sülûk*, ss. 15, 15-22; Mehmet Uyar, "Hakîm et-Tirmizî'nin 'Risâletü Keyfiyyetü's-Sülûk ilâ Rabbi'l-Âlemîn' Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci", ss. 229-238.

VII. VELÂYET

Gazzâlî'den önce velâyet meselesi Ebû Saîd Harrâz, İbn Ebi'd-Dünya, Hakîm et-Tirmizî, Kelâbâzi, Serrâc, Ebû Tâlib Mekkî, Kuşeyrî gibi sûfiler tarafından kendilerine has üsluplarıyla ele alınmıştır. Gazzâlî'den önce yaşayan ve Gazzâlî'ye kaynaklık ettiği düşünülen Hâris el-Muhâsibî'nin *er-Ri'âye*'sinde ve Râgıb el-İsfahânî'nin *ez-Zerîa*'sında velâyete değinmedikleri görülmektedir.

Ebû Saîd Harrâz'ın, İbn Ebi'd-Dünya'nın, Hakîm et-Tirmizî'nin, Kelâbâzî'nin, Serrâc'ın, Kuşeyrî'nin velâyete ve kerâmete dâir özel olarak kitap yazdıkları veya kitaplarında bu konulara ait başlıklar oluşturarak mevzuyu kaleme aldıkları görülürken;²¹⁹ Ebû Tâlib Mekkî'nin ve halefi Gazzâlî'nin bu konuyu üstü kapalı ele aldıkları görülmektedir.

İbn Ebi'd-Dünya *el-Evliyâ*'da sadece velâyete dâir rivayetlere yer verir, Ebû Saîd Harrâz ise *Kitâbu'l-Keşf*'de velâyete konusunda bazı yanlış anlaşılmalara izah etmeye çalışır: Evliyâ enbiyâdan üstündür diyenlerin yanılığında olduğu,²²⁰ nebîlerin nübüvvetten önce velî oldukları,²²¹ nebînin nebîliğini açıklaması gerektiği fakat velînin -çok azı müstesna- böyle bir zorunluluğunun bulunmadığı,²²² evliyânın melekler gibi muâmelede olmasada mârifette korunduğu,²²³ enbiyâyâ vahyin meleklerle gönderildiği gibi, ilham veya rüya yoluyla da gönderildiği, bunun gibi melek olmadan mü'minlerden sıddîk olanlara da ilham verildiği,²²⁴ kerâmetin sadece enbiyâyâ has olmadığı, sıddîklara ve zaruret zamanında Allah'a yöneldiklerinde mü'min kulların kerâmete mazhar olacağı,²²⁵ velînin derece olarak mü'minlerin altında olmadığı, nebîlerin ve resullerin yolunu izlediği²²⁶ düşünceleri izahların kapsamını oluşturur.

Velâyete dâir bu hususlar dipnotlarda da görüldüğü üzere Gazzâlî'den önceki kitaplarda zaman zaman ele alınmıştır. Fakat velâyetin -kerâmete dâir aktardıkları

²¹⁹ Naile Baltacı, *Ebû Saîd el-Harrâz'ın Kitâbu'l-Keşf ve'l-Beyân, Kitâbu'l-Hakâik ve Kitâbu'l-Ferâğ Adlı Üç Risalesindeki Tasavvufî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya, 2009, ss. 12-37; İbn Ebi'd-Dünya, *Hadislerde Evliya: Allah'ın Veli Kulları*, çev. Abdülkadir Kabakçılı, İstanbul: Ocak Yayınları, 2006; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-Evliyâ*; Serrâc, *el-Lüma'*, ss. 369-390; Kelâbâzî, *a.g.e.*, ss. 109-120; Kuşeyrî, *er-Risâle*, ss. 347-358, 433-465.

²²⁰ Baltacı, *a.g.t.*, s. 29; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 437;

²²¹ A.yer.

²²² Baltacı, *a.g.t.*, s. 30; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 435;

²²³ Baltacı, *a.g.t.*, s. 31; Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 114; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s.348,438;

²²⁴ Baltacı, *a.g.t.*, s. 49; Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 118;

²²⁵ Baltacı, *a.g.t.*, s. 50; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 378; Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 109;

²²⁶ Baltacı, *a.g.t.*, s. 51; Kelâbâzî, *a.g.e.*, s. 111;

rivayetleri sayılmazsa- özellikle Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî tarafından bir kelamcı sûfi veya hukukçu sûfi yaklaşımıyla; velînin velîliğini bilip-bilemeyeceği, velînin âkıbetinin değişip-değişmeyeceği, kerâmetin caiz olup-olmayacağı gibi konular etrafında değerlendirildiği görülmektedir.

Gazzâlî'nin velâyet konusunu işlerken daha çok Ebû Talib Mekkî'yi takip ettiği görülür. Fakat bu konuda Mekkî özellikle başlıklarda ifade etme açısından daha şeffaftır. Mekkî *Kûtu'l-kulûb*'da birinci cildin yirmi dokuzuncu faslında velîlerin sıfatlarını ve gafillerin hallerini,²²⁷ kalbe gelen düşünceleri ve kalbin sıfatını anlattığı otuzuncu faslında bâtın ilmini,²²⁸ yakîn makamlarını anlattığı otuz ikinci faslında gayret makamı kısmında, Allah dostlarına verilen sırlı halleri,²²⁹ imân ve İslâmı anlattığı otuz dördüncü faslında kerâmetin hak olduğunu²³⁰ ele alır. Gazzâlî de *İhya*'nın üçüncü cildinin birinci kitabında kalbin acâib hallerini anlatırken sekizinci, dokuzuncu ve onuncu beyanlarda ilham ve keşif yolu ile öğrenme,²³¹ nebîlerin ve velîlerin ilimleri arasındaki fark,²³² kerâmeti ispat²³³ konularına yer verir; dördüncü cildin altıncı kitabında muhabbet-şevk-üns-rıza hallerini anlatırken on dokuzuncu beyanı Allah'ı sevenlerin keşifleri, sözleri ve hikayeleri²³⁴ konusuna ayırır.

Sözü geçen yerlerde Gazzâlî rivayet ve yorumları bazen aynen bazen de sadece öncelik sonralıklarını değiştirerek Mekkî'den almıştır. Örneğin; muhaddese dair rivayetleri Gazzâlî Mekkî'den almıştır: “*Muhakkak ki benim ümmetimde ilham alanlar, öğretilenler ve kendileriyle konuşulanlar vardır ve muhakkak ki Ömer de bunlardan biridir.*”²³⁵ İbn Abbas “*Senden önce hiçbir peygamber göndermedik.*”²³⁶ ayetinin hemen akabinde “*Nebî ve ilham alan da göndermedik.*” ibâresini eklemiştir. İbn Abbas 'ilham alanlar' dan siddîkları kastetmiştir.²³⁷

²²⁷Ebû Talib Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, C. 1, s. 439.

²²⁸ A.g.e., C. 1, s. 480.

²²⁹ A.g.e., C. 3, s. 292.

²³⁰ A.g.e., C. 3, s. 532.

²³¹ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 537.

²³² A.g.e., C. 3, s. 543.

²³³ A.g.e., C. 3, s. 550.

²³⁴ A.g.e., C. 6, s. 118.

²³⁵ Ebû Talib Mekkî, *a.g.e.*, C. 1, s. 485; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 548.

²³⁶ Hac 22/52.

²³⁷ A.yer.

Bu rivayetlerden önce Gazzâlî nûr ve firâsetten bahseder.²³⁸ Mekkî de rivayetlerden önce nûrdan bahseder.²³⁹ Her ikisi de Ebû Yezîd'den alıntı yapar ve abdâlandan-ehli keşften aynı rivayetlere yer verirler.²⁴⁰

Gazzâlî'nin konu başlıklarında ve bazı rivayetlerde Mekkî'den istifade ettiği görülür. Tirmizî – Mekkî – Gazzâlî karşılaştırmalı okumalarda ise velâyet konusunda Mekkî'den daha çok Tirmizî'nin Gazzâlî'ye nüfuz ettiği görülmektedir. İlk okumalarda görülen Tirmizî-Mekkî benzerlikleri,²⁴¹ Gazzâlî'nin Mekkî kanalıyla velâyet konusunda Tirmizî'den istifade ettiği zehabına götürmüşse de, daha sonra Gazzâlî'nin *Hatmu'l-evliyâ*'yı okuduğu kanaati oluşmuştur. Dikkat edilmesi gereken nokta Gazzâlî' *Kûtu'l-kulûb*'dan aldıklarını hiç çekinmeden âşikâre yazarken, *Hatmu'l-evliyâ*'dan aldıklarını satırlara ve satır aralarına serpiştirerek kamufle etmiştir.

Hakîm hadîsi nûr-firâset-hikmet bağlamıyla açıklamıştır.²⁴² Gazzâlî yorum yapmaksızın nûr-firâset-hikmet-hadîs rivayetlerini aktarmakla yetinmiştir.²⁴³ Hakîm evliyânın hallerini inkâr edenlere Hz. Ömer'den ve Hz. Ebû Bekir'den örnekler verir. Aynı örnekleri Gazzâlî kerâmeti inkâr edenler için kullanır:

²³⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 547-548.

²³⁹ Ebû Talîb Mekkî, *a.g.e.*, C. 1, s. 482.

²⁴⁰ “Ebû Yezid ve bir başka âlim der ki: Âlim, kitaptan bir şeyler ezberleyen değildir. Çünkü ne zaman ezberlediklerini unutursa câhil kesilir. Aksine âlim o kimsedir ki istediği vakitte ezberlemeksizin ve ders okumaksızın ilmini rabbinden alandır.” Mekkî, *a.g.e.*, C. 1, s. 484; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 548.

“Keşif erbabından biri dedi ki: Allah'ın meleği bana göründü! Melek benden kendisine, tevhidî müşahedemden gelen gizli zikrimden bir şeyler okumamı istedi ve devamla melek bana dedi ki: -Biz senin herhangi bir amelini yazmıyoruz. Oysa biz istiyoruz ki seni Allah'a yaklaştıracı bir amelini Allah'ın huzuruna yükseltip götürelim. -İkiniz farzları yazmıyor musunuz? -Evet, yazıyoruz! -O halde bu sizin için kâfidir! Bu söz işaret eder ki ‘Kirâmen kâtibîn’ melekleri kalbin sırlarına muttali olmazlar, ancak zâhirî amellere muttali olurlar.” Mekkî, a.yer; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 551.

“Âriflerden biri der ki: Abdalların birinden yakînin müşahedesini sordum. Bu sual üzerine abdal, soluna baktı ve dedi ki: Allah senden razı olsun! Bu hususta fikrin nedir? Sonra sağına baktı ve yine Allah senden razı olsun! Bu hususta fikrin nedir? dedi. Sonra başını öne eğerek Allah senden razı olsun! Sen ne dersin? diye sordu. Sonra dünyada işittiğim cevapların en garibini verdi ve ben kendisine şöyle sordum: Neden önce soluna, sağına sonra önüne bakarak bir şeyler sordun? Dedi ki: Mesele hakkında benim kuvvetli bir cevabım yoktu. Önce soldaki melekten sordum. O 'bilmem' dedi. Sonra sağdaki melekten sordum -ki soldakinden daha âlimdir- o da 'bilmem' dedi. Sonra kalbime baktım; ona sordum. İşte sana vermiş olduğum cevabı kalbim bana haber verdi. Bu bakımdan kalbim iki melekten de daha âlimdir.” Mekkî, a.yer; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

²⁴¹ Mekkî'nin abdala dair pek çok rivayeti, velâyet-i âimme, velâyet-i hassa, urvetü'l-vüska yorumları Tirmizîyle benzerlikler arz etmektedir. Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, s. 128; Mekkî, *a.g.e.*, C. 1, ss. 448-449.

²⁴² Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, ss. 107-108.

²⁴³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, ss. 547-548.

“Ebûbekir Sıddîk (r.a) vefat edeceği zaman, kızı ve mü'minlerin vâlidesi Hz. Aişe'ye şöyle demiştir: 'Ancak onlar senin iki kardeşin ve iki kız kardeşindirler'. Ebûbekir Sıddîk bu sözü söylediği zaman hanımı hamile idi ve bir müddet sonra bir kız doğurdu. İşte görüldüğü üzere, Ebûbekir Sıddîk, hanımının doğumundan önce karnındaki yavrunun kız olacağını bilmiştir.”²⁴⁴

“Hz. Ömer (r.a), hutbesinin ortasında şöyle haykırdı: 'Ey Sâriye! Dağa, dağa koş!' Çünkü Hz. Ömer'e keşfolundu ki düşman, dağın tepesine çıkmaktadır. Bunu bildiğinden dolayı kumandanı Hz. Sâriye'yi bundan sakındırdı. Hz. Ömer'in sesinin Sâriye'nin kulağına gitmesi büyük kerâmetlerdendir.”²⁴⁵

Gazzâlî rivayetleri aktardıktan sonra “Meşâyih-i kirâmın firâsetinden, halkın inancını okuyuşlarından ve birçok kimsenin kalbinden geçirdikleri niyetleri keşfedişleri hakkında gelen hikâyeler sayılamayacak kadar çoktur. Hatta onların Hızır'ı görmeleri, Hızır'dan sormaları, gaybdan gelen sesleri işitmeleri ve kerâmetlerin diğer türleri sayılamayacak kadar çoktur. Fakat inkâr eden, nefsinde bu durumu müşâhede etmedikçe bu hikâyeler kendisine fayda veremez. Aslı inkâr eden bir kimse tafsilâtı da inkâr eder.”²⁴⁶ yorumunu yapması akıllara Tirmizî'yi getirir.

Gazzâlî velî-ârif için Allah'a giden yolun konaklarının (makamların) sonunun olmadığını söyler.²⁴⁷ Hakîm ise makamların kendi içinde sonunun olmadığını, fakat makamların sayısının belli olduğunu, makamların nihayetinin vâhidu'l-ferd makamı olduğunu belirtir.²⁴⁸ Her ikisi de velînin âkıbetinden endişe duymaması gerektiğini belirtirken,²⁴⁹ Gazzâlî büyük günah işleyip tevbe etmeden ölen ârif kişinin –Allah'ın affettikleri hâriç- azap gördükten sonra İliyyun'un en yüce derecesine erişeceğini düşünür.²⁵⁰ İkisi de velînin şerî çizgiden ayrılmayacağını kitap ve sünnet eksenli hal ve hareketlerinin olacağını vurgulayıp nebî-velî karşılaştırmasında genel sünnî yorumu yapar: Velîlere verilen sırlar, peygamberlerin makamlarının başlangıcı, velî kulların da

²⁴⁴ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, s. 143; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 549.

²⁴⁵ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, s. 139; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

²⁴⁶ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 3, s. 550.

²⁴⁷ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, C. 5, s. 55.

²⁴⁸ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, s. 92.

²⁴⁹ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, s. 121; İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

²⁵⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, a.yer.

varacağı makamın sonuncusudur; zira velî kulların en son varacağı makam, peygamberlerin makamlarının ilkidir.²⁵¹

²⁵¹ Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, s. 99; İmam Gazzâlî, *İhya*, C. 4, s. 609.

SONUÇ

Ebû Hâmid el-Gazzâlî İslâm düşünce tarihini etkileyen önemli bir simadır. Tasavvuf düşünce ve pratiğini ortaya koyduğu kapsamlı bir proje kitabı olan *İhyâu ulûmi'd-dîn* Gazzâlî'nin vizyonunu ana hatlarıyla yansıtan eseridir. Çalışmada *İhyâu ulûmi'd-dîn'e* kaynaklık ettiği düşünülen Hakîm et-Tirmizî'nin Gazzâlî'yle benzeşen düşünceleri -karşılaştırmalı olarak- mercek altına alınmıştır.

Gazzâlî'nin *İhyâ'yı* fıkıh, felsefe, tasavvuf literatüründen istifade ederek inşâ ettiği herkesçe bilinmektedir. Kendisi de *el-Munkız'da* *İhyâ'yı* yazmadan önce diğer sûfilerin kitaplarını okuduğunu ifade eder. Bunlar Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-kulûb'u*, Hâris el-Muhâsibî'nin eserleri, Cüneyd el-Bağdâdî, Şiblî, Ebû Yezîd el-Bistâmî ve diğer şeyhlerin sözleridir. Ayrıca Gazzâlî'nin *el-Munkız'da* belirtmesede *İhyâ'da* Hakîm et-Tirmizî, Râgıb el-İsfahânî, Ebû Nasr es-Serrâc, Ali b. Osman el-Hücvîrî, Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi sûfi büyüklerinin kitaplarından da istifade ettiği söylenebilir.

Bahsi geçen müelliflerden Hakîm et-Tirmizî farklı kaynaklardan beslenerek kaleme aldığı eserleriyle pek çok kişiyi etkilemiş istisna bir şahsiyettir. Tasavvuf tarihi açısından bu etki değerlendirildiğinde Tirmizî'nin yalnızca Sünnî ve felsefi tasavvufu değil tarikatları da etkilediği görülmektedir.

Çalışmada konu edilen Tirmizî-Gazzâlî benzerlikleri bir yere kadar tesadüfle açıklanabilecek olsada özellikle *İhyâ'da* geçen *Nevâdiru'l-usûl* hadisleri dikkatle incelendiğinde Gazzâlî'nin Tirmizî'den istifade ettiği görülecektir. *İhyâ'da* geçen 131 tekrarsız hadis Nevâdir'de de geçmektedir. Bu hadislerden 31'inin ise diğer hadis kaynaklarında veya Gazzâlî'nin istifade ettiği *Kût'ul-kulûb* gibi sûfi literatüründe bulunmadığı görülmektedir. Dolayısıyla Gazzâlî'nin *Nevâdir'i* okuduğu ve Tirmizî'den etkilendiği söylenebilir.

Çalışmanın ikinci bölümünü teşkil eden kalp, nûr, ilim, hevâ, yakîn, halvet-uzlet, velâyet gibi kavramlar değerlendirildiğinde ise bazı benzerliklerin genel benzerlikler olduğu ifade edilebilir. Örneğin kalp ve kalbin askerlerine ait teşbihler, mecazlar, kinayeler başta tefsir ve hadis literatürü olmak üzere kadîm felsefî gelenekte var olan ifadelerdir. Fakat dikkatli ve derin okuma yapıldığında Gazzâlî'nin bu genel ifadelerin

arasında Tirmizî'nin öğretilerini ince bir şekilde kitabına işlediği görülebilir. Kalbin iradesi, nûrların dağlara benzetilmesi, yakîn konusundaki teşbihler, hevânın kalple irtibatı, hevâsına esir olan insanın durumu gibi konularda Tirmizî'nin Gazzâlî'ye tesirleri fark edilmektedir. Bu tesirler kullanılan ayetler, hadisler, rivayetler ve bunlara getirilen yorumlar değerlendirildiğinde de görülecektir.

Sonuç olarak Gazzâlî'nin *İhyâ'yı* kaleme alırken çok çeşitli kaynaklardan faydalandığı fakat faydalandığı her kaynağı misyonu gereği dillendirmediği görülmektedir. Genelde Gazzâlî'nin, özelde *İhyâ'nın* daha iyi anlaşılabilmesi Gazzâlî öncesi literatürü çok iyi okumakla gerçekleşeceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AKYOL Aygün, “Ebu Bekir Razi ve Üç Temel Erdem Değer Eğitimi Açısından Bir Okuma”, *Adam Akademi*, C. 5/2, 2015, ss. 61-83.
- AYDIN Hüseyin, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1976.
- BALTACI Naile, *Ebû Saîd el-Harrâz'ın Kitâbu'l-Keşf Ve'l-Beyân, Kitâbu'l-Hakâik ve Kitâbu'l-Ferâğ Adlı Üç Risalesindeki Tasavvufî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E., Konya, 2009.
- BEREKE Abdülfettâh Abdullah, “Hakîm et-Tirmizî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 15, ss. 196-199.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Câh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, ss. 14-15.
- ÇAĞRICI Mustafa, “Hevâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, ss. 274-276.
- ÇAĞRICI Mustafa, “İhyâ ulûmi'd-dîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 22, ss. 10-13.
- ÇİFT Salih, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 1. b., İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- ÇUBUKÇU Hatice, “İslam Tasavvufunda Hz. Ebû Bekir'in Yeri”, Celalabat, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 66, 2018, ss. 417-429.
- DAFTARY Farhad, *İsmaililer*, çev. Ahmet Fethi, 1. b., İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- DEMİRLİ Ekrem, “Gazzâlî ve Tasavvuf”, *Gazzâlî Konuşmaları*, ed. Cüneyt Kaya, 3. b., İstanbul: Küre Yayınları, 2017, ss. 253-292.
- EL-CÜYÛŞÎ İbrahim, *el-Hakîmü't-Tirmizî: Dirâse li-âsârih ve efkârih*, Kahire 1981.
- EL-CÜYÛŞÎ İbrahim, “al-Hakim al-Tirmidhi: His Works and Thoughts”, *IQ*, XIV/4, 1970, ss. 416-419.
- EL-HÜCVİRÎ Ali b. Osman, *Keşfu'l-mahcûb*, haz. Süleyman Uludağ, 4. b., İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- EL-ISFAHÂNÎ Râgıb, *ez-Zerîa*, çev. Muharrem Tan, 3. b., İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- EL-KELÂBÂZÎ Muhammed b. İbrâhim, *et-Ta'arruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, haz. Süleyman Uludağ, 4. b., İstanbul: Dergah Yayınları, 2014.
- EL-KUŞEYRÎ Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, haz. Süleyman Uludağ, 8. b., İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- EL-MEKKÎ Ebû Talîb, *Kûtu'l-kulûb*, çev. Yakup Çiçek, Dilaver Selvi, 4. b., İstanbul: Semerkand Yayınları, 2011.

- ERGİNLİ Zafer, *İlk Sufilerde Nefs Kavramı: Haris Muhasibî Örneği*, (Doktora Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- ERKAYA Mahmud Esad, “Tasavvufta Hakikat Kavramına Kaynak Olması Yönüyle Hârîse Hadisi”, Adana, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, ss. 149-184.
- ES-SERRÂC Ebû Nasr, *el-Lüma'*, çev. Hasan Kamil Yılmaz, İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Beyânü'l-fark beyne's-sadr ve'l-kalb ve'l-fuâd ve'l-lübb*, nşr. Abdurrahim es-Sâyih, 1. b., Kahire: Daru'l Mısriyye.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *el-Emsâl mine'l-Kur'ân ve's-Sünne*, nşr. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Büdüvvü şe'n*, thk. Osman Yahya, Beyrut, 1965.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Hatmu'l-evliyâ*, thk. Osman Yahya, Beyrut, 1965.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Kitâbu isbâti'l-ilel*, thk. Halid Zehrî, 2. b., Rabat: Camiatu Muhammed el-Hamis, 1970.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *el-Mesâ'ilu'l-meknûne*, nşr. İbrahim el-Cüyûşî, 1. b., Kahire, 1980.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Edebu'n-nefs*, nşr. Abdurrahim es-Sâyih, 1. b., Kahire: Daru'l Mısriyye, 1993.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Gavru'l-umûr*, thk. Abdurrahim es-Sâyih, Kahire: Mektebetü'l-segafeti'd-diniyye, 2001.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Riyâzetü'n-nefs*, nşr. İbrahim Şemseddin, 2. b., Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiye, 2005.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Keyfiyyetü's-sülûk*, thk. Âsım İbrahim el-Kayyali, 1. b., Beyrut: Daru'l-kütübü'l-ilmiye, 2007.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Allah'a Yakınlığın Dereceleri*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, 1. b., İstanbul: Hayy Yayınları, 2013.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Kalbin Anlamı*, çev. Ekrem Demirli, 3. b., İstanbul: Hayy Yayınları, 2013.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Kalbini Bul*, çev. Hacı Bayram Başer, 1. b., İstanbul: Hayy Yayınları, 2013.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Kulluğun Mertebeleri*, çev. Ali Akay, 1. b., İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2013.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Metafizik Mutluluk*, çev. Hacı Bayram Başer, 1. b., İstanbul: Hayy Yayınları, 2013.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Nefs Terbiyesi*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, 1. b., İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2014.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Namaz ve Namazın Hikmetleri*, çev. Halil Akçay, 1. b., İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2015.

- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Edep Yâ Hû*, çev. Mehmet Zahit Tiryaki, 2. b., İstanbul: Hayy Yayınları, 2016.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *Kulluk Bilinci ve Namaz*, çev. Enver Arpa, 2. b., İstanbul: DİB Yayınları, 2018.
- ET-TİRMİZÎ Hakîm, *el-Emsâl mine 'l-Kitabi ve 's-Sünne Kur'an ve Sünnetteki Misaller*, çev. Ersan Urcan, 1. b., İstanbul: Risale, 2019.
- GARDEN Kenneth, “Zirveden İniş: Gazzâlî'nin Otobiyografik Eserleri ve Yazıldıkları Bağlam Üzerine Bir Değerlendirme”, çev. Abdullah Özkan, Ankara, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 35, 2015, ss. 187-207.
- GAZZÂLÎ Ebû Hâmid, *İhyâu ulûmi 'd-dîn*, thk. Ali Mustafa, Said el-Mehasini, Dımaşk: Darü'l- Fayha, 2010, C. 1-6.
- GAZZÂLÎ Ebû Hâmid, *İhyâu ulûmi 'd-dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015, C. 1-4.
- GAZZÂLÎ Ebû Hâmid, *el-Munkız mine 'd-dalâl*, çev. Abdurrezzak Tek, 1. b., Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- GENCER Bedri, “Gazâlî'nin Vizyonu İhyâ'nın Misyonu”, İstanbul, *Dinî ve Felsefî Metinler Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. 1, 2012, ss. 457-484.
- GÖRDÜK Yunus Emre, *İmam Cafer es-Sâdık'a İsnat Edilen Tasavvufî Tefsir ve Metodu*, (Doktora Tezi), Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- GRİFFEL Frank, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, 2. b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- İBN Ebû 'd-Dünyâ, *Hadislerde Evliya: Allah'ın Veli Kulları*, çev. Abdülkadir Kabakçılı, İstanbul: Ocak Yayınları, 2006.
- KARLIĞA, Bekir, “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 20, ss. 345-353.
- KAYA Mahmut, “Ebû Hayyân et-Tevhîdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, ss. 154-157.
- KAYALIK Murat, *Kuşeyrî (465/1072) ve Gazâlî'de (505/1111) İşârî Yorumun Mukayesesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- KAYAN Ramazan, “el-Gazâlî'nin Eserlerinde Kullandığı İlmî ve Edebî Üslup”, *EKEV Akademi Dergisi*, Bahar 2014, S. 59, ss. 65-71.
- KEY Alexander, “al-Raghib al-Isfahani”, *Essays in Arabic Literary Biography I*, ed. Mary St. Germain, Terri de Young. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011
- KÖKTAŞ Yavuz, *İlk Dönem Sufileri ve Hadis: Hakîm et-Tirmizî Örneği*, 1. b., İstanbul: Gelenek Yayınları, 2010.
- NÛMÂNÎ Şiblî, *Gazâlî*, çev. Yusuf Karaca, 2. b., İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.

- ONAT Hasan, “İbâhiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 19.
- ÖGKE Ahmet, “İbnü’l-Arabî’nin Fusûsü’l-Hikem’inde Ayna Metaforu”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-2)*, S. 23, 2009, ss. 75-89.
- RADTKE Bernd, “İbnü’l-Arabî’nin Öncüllerinden Biri: Hakîm Tirmizî ve Velâyet Görüşü”, çev. Salih Çift, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)*, S. 21, 2008
- SAKLAN Bilal, “İhyâu ulûmi’d-dîn’in Temel Kaynaklarından Kûtu’l-kulûb”, Ankara, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2001, ss. 57-62.
- SCHİMMELE Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, 1. b., İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- SMİTH Margaret, “Gazâlî’nin Öncüsü el-Muhâsibî”, çev. Mesut Okumuş, Ankara, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 9, 2002, ss. 417-426.
- ULUÇ Tahir, *İbn Arabî’de Mistik Sembolizm*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.
- ULUDAĞ Süleyman, “Ayna”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, s. 262.
- ULUDAĞ Süleyman, “Mücâhede”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 31, ss. 440-441.
- UNAT Yavuz, “Ömer Hayyâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, C. 34, ss. 68-70.
- UYAR Mehmet, “Hakîm et-Tirmizî’nin ‘Risâletü Keyfiyyeti’s-Sülûk ilâ Rabbi’l-Âlemîn’ Adlı Eserinde Bireysel Bir Çaba Olarak Uzlet, Halvet ve Keşf Süreci”, Samsun, *O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 45, 2018, ss. 209-242.
- WAKELNİG Elvira, “A Philosophy Reader From the Circle of Miskawayh: Text, Translation and Commentary”, Cambridge University Press, 2014.
- WATT W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, çev. Hanifi Özcan, 1. b., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- YILDIRIM Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadisteki Dayanakları*, 3. b., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- ZERRİNKUB Abdülhüseyin, *Medreseden Kaçış İmam Gazzalî’nin Hayatı Fikirleri ve Eserleri*, çev. Hikmet Gök, 2. b., İstanbul: Ağaç Yayınları, 2007.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Buket ÇANAKÇI
Tez Adı	Gazzâlî'nin Kaynaklarından Biri Olarak Hakîm Tirmizî
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Tez Türü	Yüksek Lisans Tezi
Tez Danışman(lar)ı	Prof. Dr. Salih ÇİFT
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 03/01/ 2020

İmza :

Buket